Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 2 (15222) ◆ 1994 чылдың январь 5 среда ◆ Солунга ат салган шагы 22.45 ⇕ Садар өртээ 50 рубль.

ЧАГЫРГА ДАРГАЛАРЫН БЫЖЫГЛААН

Сөөлгү үеде Тыва Республиканың тус чер ботбашкарылгазының дугайында күрүне хоойлузун хүлээп алган соонда чагырга даргаларын ажыл-албанынга олуртуп, хүлээдириниң ёзулалдары—республиканың амыдыралында база бир чаа чүүл болуп турар дээрзин чон билип турар.

Кожууннар чагыргаларының эрге-дужаалдарын хүлээп алырының ёзулалдары республиканың кожууннар төптеринге, хоорайларга эрткен неделяда хөйүбиле болган.

● **Шагаан-Арыг.** Кожууннун төвүнге туткандан бээр шюолуг-даа үр болбаан кедергей чараш бажыңнарның бирээзи — «Мир» Культура бажыңынга кожуун чагыргазының даргазынга эрткен сонгулдалар үезинде сонгуткан база моон мурнунда ук чериниң кожуун чагыргазының даргазы Карим Тасович Куулар-ның эрге-дужаалын хүлээп алырының байырлыг езулалы болуп эткен. Анаа кожууннун ажыл-ишчилери, куш-ажылчы коллективтер, бүдүрүлгелеринин ажылчыннары, аңыяктар, үстүкү класстарнын өреникчилери болгаш чурттакчылар хөйү-биле чыылган.

Байырлыг ёзулалга сөс ап, чүве чугааланнар эргечагырганын структуразында сөөлгү чылларда эләэн чаартылгалар болгаш эде тургустунуп турар чүүлдер хөй-дүр дээрзин демдеглевишаан, кожууннун үдуртулгазының чаа составынга кончуг шыырак билиглиг, эртемниг, рыноктун негелделарын барымдаалавышаан, тус чериң байдалдарын анаа чогумчудур шинтпирлеп шыдаар болгаш шынчы, ак сеткилдиг кижилер анаа кирер ужурлуг дээрзин санал бергеннер демдеглеп турганнар.

Тыва Республиканың Чазаанын чанында Контроль эргелелиниң начальниги Ш. Д. Куулар Чазактың мурнундан чүве чугаалап, байыр чедиргеш, киш кежи тыва бөргүн, торгу чычыы тонун болгаш хөмден кылган тыва национал идиин кеткен К. Т. Кууларга Тыва Республиканың Күрүне Түгүн, кожуун чагыргазының танмазын байырлыг байдалга тыпсып берген.

Байырлыг езулал үезинде Хайыракан дуганының улуг башкызы, кожуунун сарыг шажын ниитилелинин даргазы Вячеслав Серенот йөрээл номчулганы кылган соонда, боттывынгыр артистериин хоюг үнү залга чаңгыланып турган.

● **Самагалдай** Бурун Тываның найысылалы турган Самагалдай сөөлгү чылдарда улуг сайзыралды алган. Эртип турар чыл оон төөгүзүнге онза черни эәлеп турар — Самагалдайның тургустунганындан бээр 220 чыл оюн бүгү Тыва байырлап эрттирген болгай. Анаа шупту кожууннарның тускай төлөөлери, харын-чаа Моолдан аалчылар кээп киришкен.

Чоокта чаа Самагалдайга база бир төөгүлүг солун болуушкун эрткен. Декабрь 12-де болуп эрткен сонгулдалар үезинде кожууннун чону чагырга даргазынга бодунун чаңгыс чер-чурттуг оглу, моон мурнунда ол-ла албан-дужаалга ажылдап турган Мөнге Яндак-оолович Сүндүвейни дем-биле сонгуп алган. Мында база улуг чылдагаан бар. Чүге дизе, бирээде ол Тес-Хемнин оглу, ийнде, ол бөдүүн специалистен эгелээш, совхоз директорунга чедир депшээн болгаш сөөлүнде кожуун чагыргазының даргазынга томуйлаткан турган. Бо талазы-биле оон аргадуржулгазы, билии, кижилерни хүндүлеп билири, ак сеткилдии база улуг рольду ойнаан дээрзи билдингир.

Сонгулда үезинде чагырга даргазынга 4 кандидат киргеп турган. Түннелинде М. Я. Сүндүвей дээш 2 мун ажыг кижи сонгаан А ийнги черде кандидат чүгле 600 ажыг үн алганын безин бодаарга, тес-хемчилер чаа сонгаан даргазынга улуг идегелди көргүзүп турар-дыр.

Кожууннун Культура бажыңының сценазынга тыва национал идик-хевин чүмүбиле кедипкен, демократтыг езу-биле чаа сонгуткан дарга Я. М. Сүндүвейге чогаалчы Өөлет Чиңмит тураскаал шүлүктү номчуп күүсеткен. ТР-ниң Эт-хөренги башкарар комитединиң даргазы, Чазак кежигүнү Я. В. Сарбаа сонгуткан даргага Чазактың даалгазын ёзугаар байыр чедиргеш, чону дээш эки ажылдаарын күзээш, ТР-ниң Күрүне Түгүн болгаш кожуун чагыргазының танмазын байырлыг байдалга тывыскан. М. Я. Сүндүвей харыы сөс алгаш, Чаа чыл база ажыл-амыдыралга белен эвес болур апаар дээрзин чугаалаап, чамдык чүүлдерге каксы доктааган.

Бо чылын кожууннун девискээринде улуг соок чаа дүжүп турар Ындыг-даа болза улуг хар чок болганындан мал бо хүннерге чедир оттап турар чорук мал чемин камнап, кыштаглаашкынны эки эрттиреринге дөмек болур дээрзин демдеглээн. Ылангыя Агарның карак четпес ховузунда чер кара деп чугаалап болур. Аңаа «Чодураа» совхоз улуг эвес черге 6 тонна кызыл-тас чашкаш, күзүн оон 90 тонна эки шынарлыг дужүтту алган. Ынчангаш ам малчын бүрүзү 2 шоодай тарааны боттарының ажыл-агыйындан ап эгелээн. Мындыг күзенчиг эки чижектер эвээш эвес.

Үнүп келген ажыл-агый чылында бир дугаарында социал амыдыралды экижидери, корум-чүрүмну холга быжыг тудары, мал бажын көвудедип турган, орулгаларны кожуунга киирери бирги чергениң айтыры дээрзин М. Я. Сүндүвей чугаалаан.

Чагырга даргаларының эрге-дужаалын хүлээп алырының байырлыг езулалдары Ак-Довуракка, Чадаанага, Хову-Аксынга болгаш өске-даа черлерге болгулаан.

Чаа чылда эки ажылдаарла!

Виктор КАРА-САЛ.

ДӨЗЕЛГҮ ШАКТА

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Прокуратура органнарының чогуур негелдеге дүүштүр ажылдаарын хандырар болгаш Россия Федерациязының тускай хоойлузун хүлээп алрыжеге чедир, — Россия Федерациязының Президентизинин мурнунда үндүрген Чарлыының 2 болгаш 3 чүүлдерин езугаар Россия Федерациязының прокуратура органнарының болгаш албан черлериниң ажылдакчыларынга база оларның өг-бүлезинге пенсия хандырылгазының дугайында РФ-тин Президентизинин Чарлыы үнген. Ук документинде класстар аайы-биле албан-дужаалды ээлээн прокурорларга болгаш истекчилерге, эртем болгаш өөредилге албан черлериниң ажылдакчыларынга база оларның өг-бүлелеринге пенсия хандырылгазын иштики херектер органнарында албан эрттирип турар кижилерге РФ-тин хоойлужудулгазында доктааткан негелделерни, норма-чижектерни болгаш чурумну ёзугаар тыпсырын чугаалап турар.

• • •

Россия Федерациязының [illegible] Борис Ельцин «Калмык улустун эрге-[illegible] эгидин, агартырының болгаш оларны катап тургузар, хөгжүдеринге күрүне деткимчезинин талазы-биле хемчеглер дугайында» Чарлыкка ат салган. Калмыкия-хальмыг тангч Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин болгаш калмык улустун национал-культура катап тургустунуушкунунун федералдыг программазын 1994 чылдың июнь 1-ге чедир ажылдап кылырын документиде доктааткан.

• • •

Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин Кондрат Михайлович Евтушенкону Хабаровск крайга база Николай Васильевич Давыдовту Курган обласка РФ-тин Президентизинин төлөөлекчилери кылдыр томуйлап, Чарлык үндүргенинин дугайын РФ-тин Президентизинин парлалга албаны дыннаткан.

ЧАЗАК ТУРГУЗАРЫНЫҢ АЖЫЛЫ ДООЗУЛГАН

РФ-тин Министрлер Төвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Владимир Шумейко Чаа чыл бүдүүзүнде журналистер-биле ужурашкаш, «ниитизи-биле алырга, РФ-тин чазааның чаа структуразын тургузар талазы-биле ажылдың доозулганын» медеглээн. Ол талазы-биле документиниң төлевилелин январь 6-да РФ-тин Президентизинге бараалгадыр деп турар.

Оралакчы премьерниң чугаалааны-биле алырга, ямылар саны үженден ашпас болур. Федерация сайыдының ролю дыка улгадыр апаар. Ол төлевилелде куркомитеттер тургузарын көрбейн турар.

«Ниитилелдің бай болгаш ядыы кижилерге дыка дүрген ангыланып турары-биле» холбаштыр Чазак чери үндүрүг дугайында чаа хоойлуну белеткээнин Владимир Шумейко дыннаткан. Ынчангаш «ону ёзугаар байлардан олча-ажык үндүрүүн улгаттырган, ол акша-хөренгинин ядыыларга болгаш федералдыг бюджетче шилчидер апаар».

Эң-не кысказы-биле парлалгадан медээлер

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫНГА ЧУГААЛАЖЫР

РФ-тин Чазаанын Президиумунун бо неделяда болгаш хуралынга 1994 чылда РФ-тин социал-экономиктиг хөгжүлдезинин айтырыглары кол черни ээлээр. Баш удур саналашкыннар-биле алырга, 1994 чылдын төнчүзүнге чедир акшанын үне чокталышкынының деннели ай санында-ла 5-7 хуу чедир кудулаан турар ужурлуг. 1994 чылда ниити иштики продуктунуп кудулаашкыны 1993 чылда 12 хуу турганынга удур 5 хуу болур. Ол ышкаш 1994 чылда көдээ ажыл-агыйның ниити продукциязы 1993 чылда болганы ышкаш, барык 5-6 хуу кызырлыр. Ол болгаш өске-даа сан-чурагайларны РФ-тин Чазаанын Президиумунун хуралынга тодаргай чугаалажын көрүн РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизинге дыннаткан.

КИЖИНИҢ ЭРГЕ-ШӨЛӨЭЗИН ХҮНДҮЛЭЭР

Демократияның хоойлу-дүрүмнеринге үндезилээш, хөй национал чоннуг Кыргызстанның чангыс эвин болгаш кижинин эрге-шөлөэзин камгалап, хандырары —республиканын күрүне идеологиязының кол утка-шынары бооп турар. Ол республиканын Чазаанын премьер-министринин оралакчызы Осмон Ибраимов чоокта чаа шак ынчаар медеглээн.

Оон журналистерге чугаалааны-биле алырга, экономиканың амгы байдалы, чоннун амыдырал-чуртталга деннелиниң кудулаан чоруу кыргыс ниитилелдин социал аарыг-човуланын көргүзүпкен. Ынчангаш үүгле эп-найыралды чаңгыс аай кылдыр каттыштырып турган, чурту кризистен уштур болгаш кижилерниң келир үеге бүзүрелин эгидип ап болур—деп, премьерниң оралакчызы санап турар. Оон ужурундан аныяктарга ажылдаар черлерни бөрин хандырар «Ашар» деп төлевилелди Чазак тургускан. Оон аңгыда январь 1-ден эгелээш, пенсияны, эң эвээш ажыл төлевирин, стипендияларны 40 хуу улгаттырган.

ҮНДҮРҮГЛЕРДЕН ХӨСТААН

Удмуртияның Дээди Совединиң сессиязы Чаа чыл бүдүүзүнде болган өске айтырыглар-биле кады эдип-чазаар күш-ажыл албан черлерин янзы-бүрү үндүрүглерден хостаар дугайында доктаалды база хүлээп алган.

Оон чылдагааны мындыг: бүдүрүлге хемчээлиниң кудулааны болгаш улуг-улуг улетпур бүдүрүлгелерде ажыл чокталыышкынның калбаргаы-биле холбаштыр бо айтырыг тургустунуп келген. Дыка хөй бүдүрүлгелер херектеннерин күжүн ажыглаарындан ойталаан. Оон түннелинде үш муң ажыг кижи ажыл чок арткан. Артканнарынга ажыл төлевири 20 мун рубль чедир эвээжээн. Аңы-чем байдалы баксыраан. Россия бюджединден аазап турганы 600 миллион рубль келбестээн. Ынчалза-даа республиканың ИХЯ-зы Россияның болгаш Удмуртияның бюджеттеринче акшаны долузу-биле шилчидип келген. Ынчангаш дыка берге байдал тургустунган. Байдалды чугээртедири-биле Дээди Совет орулгадан, транспорт садыг алырындан, чуртталга черлерин хандырарындан, олча-ажык үндүрүүн эдип-чазаар күш-ажыл албан черлериннен айбайн, оон хостаар деп шинтпирлээн.

ЧУВАШИЯНЫҢ БАШТАЙГЫ ПРЕЗИДЕНТИЗИ

Чаа чыл бүдүүзүнде Чебоксарыга республиканың Төп сонгулда комиссиязы Николай Васильевич Федоровка ону Чувашияның баштайгы Президентизи кылдыр сонгаанының дугайында шынзылганы тывыскан. Ол, бүгү делегейге сурагжып четтигипкен болгаш Россияның юстиция министри турган 35 харлыг политик бодунун чангыс чер-чурттуг сонгукчуларының кымдан-даа хөй бадыраашкынын алган.

РосИТА—СЧТА-ның медээлеринден.

ЧАЗАК ӨСКЕ БАЖЫНДА

Россия Федерациязының Чазаа Старая площадь шөлден Красная Пресня эрик кыдыында бажынче көже берген. Хамыктын мурнунда, чаа бажынче Премьер-министр болгаш оон оралакчылары шуптузу көже берген—деп, РФ-тин Чазаанын аппарадының удуртукчузу Владимир Квасов дыннаткан.

Ол чөрби каът бажынның үшкү каңдында Россияның Президентизинин болгаш оон албан черлериниң ажылдаар өрээлдери түскайлаттынган. Ол чорук Президентинин Чазак-биле улам сырый холбаалыг ажылдаарынга таарымчалыг болур.

ХООЧУННАРНЫҢ КҮЗЕЛ-САНАЛЫ

Үнүп келген Чаа чылывыстың январь 6-да эгелээр Улуг Хуралдың сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазын база сонгуур. Оон аңгыда өске айтырыглар база турар апаары чугаажок. Ынчангаш бистер, парлалганың хоочуннары, ол сессияны Тыва Республиканың, оон улус-чонунун амыдыралынга төөгүлүг болуушкун болур ужурлуг деп четтикпейн манап тур бис.

Дээди Хуралдың Даргазынга кымны сонгуур болза эки дээрзинин дугайында сонгукчулар база ол ышкаш аныяктар-даа боттарының саналарын илередип, солунга бижип, радио, телевидениеге дамчыдылгаларга адап турдулар.

Бистер база ол бедик албан-дужаалга кымны сонгуп болурупун дугайында аравыста чугаалажып, сүмележип, депутаттарга ажык чагаа кыллыр бо саналды бижип олур бис. Кичээнгейлиг хайгаарап, дыннап, көрүп, номчуп-даа олурарга, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазынга барык-ла ийн чыл ажыг үеде даргалап келген Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейни катап сонгуп алыр болза эки. Бистер чон аразында чоруур болгаш, оларның күүнү чугаалажып турарын дыка эки билир, дыннаан бис.

Каадыр-оол Бичелдей деп кымыл? Ону бистин Тыва Республиканың бүгү чону, оон иштинде аныяктар эки билир. Филология эртемениин кандидады, ам доктор атты камгалаары-биле белеткеп алган. Орус, моол база өске-даа дылдарны эки билир. Ындыг болганда, ол нацияларның төлөэлери-биле белен чугаалажып, дугуржуп шыдаар. Россия Федерациязының улус депутады турган, хөй үүлдерни өөренип, билип алган.

Тыва Республиканың Дээди Совединге ажылдап турган, республиканы бот-догуннаан күрүне, тыва дылды күрүнеиин, бистин республиканың өске күрүнелер, республикалар-биле доктаамал харылзаалыг болурунга чүткүлдүүн көргүзүп келди. Эң ылангыя күрүне ужур-дузалыг айтырыгларны шинтпирлээрде боду кара туразы-биле эвес, харын хамыктың мурнунда Тыва Республиканың Президентизи Шериг-оол Дижижикович Ооржак, ол ышкаш оон удуртканы Чазактың харысалгалыг ажылдакчылары-биле бир демниг сырый күш-биле ажылдап келгенин шупту билир бис. Чажыт эвес.

Бистер, пенсионер журналистер, оон-биле ужуражылгаларга, парлалга конференцияларынга киржип келдивис. Оон дыл-домаанын эптиг, аянныы кандыг ийик. Оон кабинединге барып, кандыг-бир айтырыглыг кирер дээн улус хөй болурун бо-ла көөрдүр бис. Хуузунда айтырыглыг келгеннерни-даа шак-үе барымдаалаваан хүлээп алгаш, дузалажыр чаңчылдыг, өдуртукчунуп эң эки талаларының бирээзи ол. Ёзу барымдаалап, хүлээп алыр хүнүм, шагым элек деп турбас.

Чон-биле сүмележирин, оларның санал-оналын билип алыры практиктиг ажылга улуг дуза дээрзин Каадыр-оол Алексеевич дыка эки билир болганындан республикада политиктиг партиялар, шимчээшкиннер төлөэлери-биле бо-ла ужуражыр. Даштыкы чурттардан келген албанның кижилери-биле оон ужуражылгалары канчаар эртип турарын база билир бис.

Бир эвес республикада шажын төлөэлери-биле чугаалажыр болзувусса, К. А. Бичелдейниң оларга дузазын мактаар. Хүрээ, дуган-даа тударынга акша-хөренги база сагыш-сеткил-даа талазы-биле доктаамал дузалажып келген. Каадыр-оол Алексеевичиниң күжениишкининг ажыл-чорудулгазының ачы-дузазындан Тывада сарыг шажын улуг базымны эгеледи, хамнар ниитилели тургустунду. Ол-бо чурттарның эртемденнериниң, тускай эртемниглериниң киржилгези-биле Тывавыска хамнаашкынның төөгүзүнге холбашкан улуг шуулган болуп эрткен болгай. Маңаа база бир чижекти киирер бодадывыс. К. А. Бичелдей 1991 чылдың чайынында Москвага делегейиин сарыг шажынының эң улуг албан-дужаалдыг кижизи, Ыдыктыг улуг башкы XIV Далай-лама-биле ужуражып чугаалашкаш, Тываже моорлап кээри-биле аңаа хүндүлүг чалалганы тудускан кижи.

— Тываже Улуг башкы Тензин Гьяцо Далай-ламаны чалаар деп күзел Россия Федерациязының улус депутаттарының IV съездизи Москвага болуп турда төрүттүнген үүве. Ынчан Шериг-оол Дижижикович Ооржак-биле ыяк дугурушкаш, Ыдыктыг кижини чалаар деп шинтпирлээн ийик бис—деп, Каадыр-оол Алексеевич ам сактып чугаалаар.

К. А. Бичелдей хөй өске хөнну чок. Чугаалаан сөзүн ээлээр, эки чаңчылдыг кижи. Ол бистин караавыска-ла күрүненің политиктиг шыырак ажылдакчызы кылдыр өзүп келди. Республиканың амыдыралын бүгү талалыг билир.

Ынчангаш бистің хууда бодалывыс-биле алырга, К. А. Бичелдейни Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазынга депутаттар сонгуур болза, кандыг-даа частырыг болбас деп улуг идегел-биле бо каш одурларны «Шынче» бижидивис. Тыва Республиканың ийи кол удуртукчузунга Ш. Д. Ооржак биле К. А. Бичелдей турар болза, амгы берге үеде бүгү-ле күштү, аргаларны мөөннеп, ажыглап турган, оон үштүнүп болур бис. Нацияныс-даа улам хөгжүүр.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ,
Дартан-оол ЕНДАН,
Оюн ӨПЕЕҢ, Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ, Седен ХЕРТЕК, Ким-оол ХЕРТЕК.
Парлалганың хоочуннары.

Көдээ ажыл-агый: ооң айтырыглары

АМЫДЫРАЛЫВЫСТЫ ЧАА ОРУКЧЕ

Бөгүн амыдырал мындыг турар, даарта даң бажында оттуп келириңге, көңгүс өскерли берген болур. Муңгарынчыг берге болгаш кижи бүзүрээр арга чок апарган шаг келген. Бодумнун хуула бодалым-даа болур ыйнаан, өскелерни черле мээнии-биле чөпшээрежинер, мен үүү дээр-дир мен, ол олчаан болзун деп албадавас мен. Сөзүм дээштин сон-даарта арным кыза бээрин база билир мен. Ынчаңгаш шаг багы келген деп шыны-биле чугаалаайн. Чижек кылдыр. Россияның эрге-чагырга туткан кижилери боттарының ээлеп олурары стол-сандайын быжыглаар дээш хөй кижиниң хан-чиниң төктү. Амы-тынын чарды. Мону шаг багы дивейн. чүүү ынча дээрил!

Моон мурнунда орус шовинизм бүдүү хөделип турган болза, ам мырынай күш дөгеп чедип келди. Оон чижээ база бар: Россияның шериг күжүн эрге-чагырга быжыглалынга ажыглаар дугайында шериг доктриназы хүлээп алдынган. Чогум, кандыг янзылыын чүгле Москвада каш-ла чагырыкчылар билир. Мындыг берге байдалда угаан-сарыылдыг кижилер чүгле эптежилгенин аргазын дилээр. Россияның Конституциязынга каш санныг тывалар чеже-даа удурланыога, чаандыва чыкпак хава ээргенин-биле демей чүве-дир. Чаа сонгулдаларда янзы-бүрү чаданын депутаттары болгулаан кижилериистин чамдыызы сонгулдалар бүдүүзүнде бөдүүн чоннун «бажын төөредир» кажар аргаларын база катап ажыглап алдылар. Оларның сонгулда бүдүүзүнүн программазынга бүзүрээр чүве болза, ирик чүдүк андарлыр деп барган. А херек кырында тыва чоннун амыдыралы Брежнев Конституциязының Үезинге болдаарга, пус катап баксыраан. Аът өртеп каарга-даа узулбес. чеди чүзүн челәәш өөнүг удазын-биле чечектеп сыраан хевистен безин каас-коя сөстерби-ле бистин чамдык депутаттарывыс ат-алдарын быжыглап шыдаптылар. Ам көрүнер, оларның ыыды читкен, Тываның социал-экономиктиг айтырыынга барып үзер болза, аксын долдур сут пактап алган олурарлар.

Бодум хуумда маңаа үендаян, утка-шынар чок үүлдер чулчурбас деп бодап алдым. Оон ынай номчукчулар мурнунга ат-алдар чедип алыр сорулга-даа салбадым. Партийжи тоталитаризм үезинде партийжи парлалганың ажылдакчызы чордум. Шыны херек, Тываның булун бүрүзүн кезип, шаанда кижилериниң уттундурган суулары дээр черлерге барып, казанак бажыңнарга кирип, тывалардың амыдыралын караам-биле көрүп келдим. Журналист кижи болганымда, чурттап олурар ниитилелиниң амыдырал деннелин шыны-биле көөр, ол дугайын парлалгага дыңнадыр ужурлуг мен. Ынчалза-даа амыдырал сагыш ышкаш деп чугаалаардан өске эрге бар эвес, аксым долдур чылбай сугну пактап алгаш олурганым шын. Чүгле ажыг сугну пактап алгаш, соок кажаадан хан-шилгим үндүр ойладыпкаш, балдырым эдлин чашпааларга үзе соктурып-даа келдим.

Ийе, эргим номчукчу, ат-алдарны чиигн-биле сүрбелдим. Чүгле бодумнун бодалдарым кылдыр. Тываның амыдыралын бөгүнгү берге үеде. шаг багының кара чоорганы шугланып кел чыдырда, канчаар тургузып болурунун дугайында ажыы-биле чугаалаксалым.

1. КОЛХОЗ-СОВХОЗТАРНЫҢ ДУЖУРЕР

Шуугаарым мурнунда боданып алдым Коллективтиг, советтиг дижириви ажыл-агыйларывыстың экономиказы бөгүн кордал чок сандараан. Тываның колхоз-совхозтарының (шуптузу эвес-ле ыйнаан) шимчээр-шимчевес хөренгизин шуптузуп садарга-даа, күрүнеден алган чээлизин дуглап шыдавас. Көдээ ажыл-агыйга чээлини Россиядан пус хуу ап турарывысты сактып алыылынар. Чежеге дээр чээлиге олурып, өре-ширеге дөрт даванны хуулуп алгаш олурарыл? Чүве черле өйлүг. Моон мурнунда күрүнеден алган чээлиерни үндүр бижип кааптар турган. Россияның бодунда чурттап шыдавас ажыл-агыйларны тарадып, көдээ ажыл-агыйда экономиктиг эде тургустунуушкүннүң эге базымнарын кыла берген. Бистерге база ындыг орук чайлаш чок. Оны кылырда бистин амыдыралывыстың, агаар-бойдузувустун, географтыг турүжүвүстүн, амыдыралчы чаңчылдарывыстың болгаш өске-даа факторларның чылдагааны-биле бир янзы. Россияныынга болдаарга көңгүс өске болдурар бис. ССРЭ үезинде Тыва аграрлыг республика болганда, көдээ ажыл-агыйның экономиказын тодаргайы-биле өөренир ужурга таваржып чордум. Бот-өөредилге-биле чедип алган билиимни бөгүн херек кырынга тодаргайлаарга мындыг: көдээ ажыл-агыйны шаандагы турганы МАЭ МЧАЭ-ге чоокшулаштыр тургузар. Тус чернин эрге-чагыргазынын эргелерин дыңыткаш, колхоз-совхоз бүрүзүн акционер ниитилелдер кылдыр тургузар дээрим ол.

Үлетпүрде ышкаш, акционер ниитилелдерниң структуразы ышкаш, чагырга чок, туралаанын **кылыр, алыр, чиир** деп принцип маңаа турбас ужурлуг.

Хуужудулга деп өске ынаавыс кончуг апарган. Ону соора билип, күрүненің, чоннун өөнүг-хөренгизин хууда болдургаш, чонну улам-на ядаралче киир соп тур бис. А хуужудулганы көдээ ажыл-агыйга албан тургузар. Мал-маганны кижилерниң хууда өөнүг-хөренгизи кылдыр үлээр деп чугаалап олур мен. Магалыт-ла санал киирип олур мен бе? Чок! Хуужудулганы Европа чурттарының экономиказынга киргени ышкаш күрүненің шынгыы контролюнга алыр.

Канчаарыл? Тодаргай чижек кылдыр төрээн черим Өвүр-Дус-Дагны алыйн.

«Торгалыг» совхозтун малмаганын хуу кижилерге садар. Кара чажымдан өскен черим Ак-Кара-Суг дижик. Ында кыштатны электрижиткен. Одары шээр малга черле эки оран. Суг база арбын. Аңаа мун баш чедир шээр малды күрүне фермерлерден садып алгаш [illegible] даштыкы чурттарже үндүр садар ийикпе, чуртта садыг четкилерин доктааткан өртек-биле хандырар.

Коммунистиг ниитилелди тургузуп олурар ССРЭ-ниң компарлалгазы бо угланыышкынны кедергей шүгүмчүлеп, кижини кижи мөлчүүр, кижиге кижи дайзын деп пропагандалап турду. Ынчаарга экономика айтырыын чырыдар парлалгавыс бо арга-дуржулганың ажыктыг талазын бүдүү пропагандалап турган үүве. Ам бодап-даа көрээлинер даан, күрүне хууда кижиниң ажыл-агыйынга чарыгдалдарны халас кылбаан, чиик өртектиг эът садып алган, садып эвес, күрүне иштинин экономиктиг политиказы-биле алырга, бот-үнези чиик продукция бүдүүп алган.

Дус-Дагның Ак-Кара-Сугда совхоз малын хуужудуп алган малчынызыска ам катап эглип келиилиңер. Ол күрүнеден хөй түүнүг чээли алган. АН-ге дужаар ужурлуг малының чартык кезинин ол өре дуглаарынга киирерінге чөпшээрежир. А совхозтан садып алганы 300 баш хоюндан аңгыда, оон бодунун хуузунда малы база бар ышкажык. Дугуржулгага мону киирип, күрүнеден алган чээлизин бо мал бажы-биле дуглаарын дугуржур. Малчынның мал-маганының продукциязын АН боду сайгарар. Ону Россия иштинге, даштыкыже-даа үндүр садар эргени АН-ге бээр каайлы дугайында тускай чиигелдени бээрин чедип алыр.

Малчын кыска хуусаада алган чээлизин, хуу чок болдур эвеспе, дуглан апкан, АН-биле арыг санашкан. Ам ол болдунун бажы-биле-даа кылаштап турбас үүве бе? Чок! АН-ниң кежигүнү болганда, шагда оон садып алганы 300 баш малы назынының иштинде адырлып болбас. АН-ге чылдын-на малдан алган продукциязын дужаар ужурлуг. Аңаа дук, саржаг, эът хамааржыр эвеспе. Малчынның материалдыг сонуургалын өөренип көрбүшаан, оон сатканы продукциязының өртээн ийи таланын чыга хуу чок акша чээлизин күрүне бээр.

Малчын биле акционер ниитилел (моон, сонгаар ону АН деп адаар мен—Э. Д.) аразында садыгны кылып алдылар. Дугуржулгага мындыг үүүлдү ыяап киирер. Моон сонгаар малчын биле АН-ниң аразында үзүлбес харылзаа турар. Мал чемин АН белеткээр, херек болза, автотехника дузазын көргүзер. Хөлезинин малчын төлээр эвеспе. Мал чемин АН-ден садып алыр.

Малчын чыл санында-ла АН-ге ынча тонна эътти дужаар. Чижээ, 300 баш төрүүр хойну АН саткан, Үүс баштан сезен хураган деп бодап алгаш, ынча башты, ындыг сорттуг эътти албан дужаар. Өртээн малчын эвес, АН тургузар.

Өртекке хамаарыштыр Европа чурттарында практикадан бичии чижектен көрүлтээлиңер. Дания болду бе, өске бе чуртта чернин хоорай чурттуг кижиге садыпкан болур үүве. Черни садып алган өг-бүле кежигүннери фермерлер ынча тонна хаван эдлин күрүнеге дужаар деп планныг. Өскээр садар кандыг-даа эргези чок. Черни чемиичидериннен эгелээш, өске-даа үүүлдерин күрүнеден садып ап турар. Фермер бир килограмм хаван эдлин күрүнеге эргиде бистин акшавыс-биле 1 рубль 20 көпеекке дужаар. Чудатпайн азырап болур. Совхозтуң бригада төвү ол. Ында бир кодан хой бар. Ол кодаңын туралаан кижиге хуузунда кылдыр садыптар. Үш үүс баш хойнуң баш бүрүзүн күрүне өртээ-биле садыглажыр. Кажааны болгаш өске-даа шимчевес хөренгинин өртээ ёзугаар малчынга садар. Ында туткан кажаа-хораа, бажың-балгатты шаандагы өртээ-биле эвес, ынчанга акшанын үнезин бөгүнгүзүүүү-биле деңнээр. Бөгүнгү Торгалыг малчынары чеже-даа хуузунда хөй малдыг болза, кодан хойну, кажаа-хораа, бажың-балгатты садып аптар акшазы чок. Ажыл-агыйжы [illegible] кижи-биле акционер ниитилел керээни чарган сөөлүнде, садып алыкчыга хуу чок акша чээлизин күрүне бээр.

Малчын биле акционер ниитилел (моон, сонгаар ону АН деп адаар мен—Э. Д.) аразында садыгны кылып алдылар. Дугуржулгага мындыг үүүлдү ыяап киирер. Моон сонгаар малчын биле АН-ниң аразында үзүлбес харылзаа турар. Мал чемин АН белеткээр, херек болза, автотехника дузазын көргүзер. Хөлезинин малчын төлээр эвеспе. Мал чемин АН-ден садып алыр.

Малчын чыл санында-ла АН-ге ынча тонна эътти дужаар. Чижээ, 300 баш төрүүр хойну АН саткан, Үүс баштан сезен хураган деп бодап алгаш, ынча башты, ындыг сорттуг эътти албан дужаар. Өртээн малчын эвес, АН тургузар.

Өртекке хамаарыштыр Европа чурттарында практикадан бичии чижектен көрүлтээлиңер. Дания болду бе, өске бе чуртта чернин хоорай чурттуг кижиге садыпкан болур үүве. Черни садып алган өг-бүле кежигүннери фермерлер ынча тонна хаван эдлин күрүнеге дужаар деп планныг. Өскээр садар кандыг-даа эргези чок. Черни чемиичидериннен эгелээш, өске-даа үүүлдерин күрүнеден садып ап турар. Фермер бир килограмм хаван эдлин күрүнеге эргиде бистин акшавыс-биле 1 рубль 20 көпеекке дужаар.

Күрүне фермерлерден садып [illegible] даштыкы чурттарже үндүр садар ийикпе, чуртта садыг четкилерин доктааткан өртек-биле хандырар.

Коммунистиг ниитилелди тургузуп олурар ССРЭ-ниң компарлалгазы бо угланыышкынны кедергей шүгүмчүлеп, кижини кижи мөлчүүр, кижиге кижи дайзын деп пропагандалап турду. Ынчаарга экономика айтырыын чырыдар парлалгавыс бо арга-дуржулганың ажыктыг талазын бүдүү пропагандалап турган үүве. Ам бодап-даа көрээлинер даан, күрүне хууда кижиниң ажыл-агыйынга чарыгдалдарны халас кылбаан, чиик өртектиг эът садып алган, садып эвес, күрүне иштинин экономиктиг политиказы-биле алырга, бот-үнези чиик продукция бүдүүп алган.

Дус-Дагның Ак-Кара-Сугда совхоз малын хуужудуп алган малчынызыска ам катап эглип келиилиңер. Ол күрүнеден хөй түүнүг чээли алган. АН-ге дужаар ужурлуг малының чартык кезинин ол өре дуглаарынга киирерінге чөпшээрежир. А совхозтан садып алганы 300 баш хоюндан аңгыда, оон бодунун хуузунда малы база бар ышкажык. Дугуржулгага мону киирип, күрүнеден алган чээлизин бо мал бажы-биле дуглаарын дугуржур. Малчынның мал-маганының продукциязын АН боду сайгарар. Ону Россия иштинге, даштыкыже-даа үндүр садар эргени АН-ге бээр каайлы дугайында тускай чиигелдени бээрин чедип алыр.

Малчын кыска хуусаада алган чээлизин, хуу чок болдур эвеспе, дуглан апкан, АН-биле арыг санашкан. Ам ол болдунун бажы-биле-даа кылаштап турбас үүве бе? Чок! АН-ниң кежигүнү болганда, шагда оон садып алганы 300 баш малы назынының иштинде адырлып болбас. АН-ге чылдын-на малдан алган продукциязын дужаар ужурлуг. Аңаа дук, саржаг, эът хамааржыр эвеспе. Малчынның материалдыг сонуургалын өөренип көрбүшаан, оон сатканы продукциязының өртээн ийи таланын дугуржулгазы ёзугаар тургузуп алыр. Фермер, арат АН-ге план ёзугаар продукцияны албан садар. Бир эвес күүсеппес болза, торгаал хемчээлиниң хөөзүн төлээр.

АН-ниң талазындан негелде тергиин шыгыы-дыр бе? Ынчанмастың аргазы чок. «Дус-Даг» АН-ниң кежигүнү болган арат, фермер аянтээлеп, аалдар кезин чортуп чоруур шаа-даа чок, оон өг-бүлези ажыл-ишке дора-бүрүн чокка хаара туттунган. Амыдыралы кандыгыл? Баштайгы удаада миллионер, сөөлүнде, миллиардер болу бээр.

Амыдыралга үүү-даа турар. «Дус-Даг» АН-биле керээлиг, оон малын хуужудуп алган арат, фермер шыдаваан дижик. Бо таварылгада АН малын дедир садып алыр, ону өске фермерге садар. Дугуржулга үезинде мону база айтып алыр болгаш ажыл-иш бүтпейн барганда, АН малын албан дедир алыр.

Ак-Кара-Сугда фермер-араттың үүгле малының дугайында чугаа кылдывыс. Одар-белчиири үүү болду? Черни Тывага хуужутпас дугайында хоойлу хүлээп алдынган. Чоннун күзели-даа ол. Ол шын. Садып база болур-дур ийни. Бир эвес ону садып алган кижи черден алган продукциязын чер ээзинге сатказ, чер дээш бот-үндүрүг төлеп олурар болза аан.

Ак-Кара-Сугда [illegible] тарылга шөлү чок. Үүгле мал одары, суггат бар. Малчынның мал оттаар черин АН кызыгаарлап, айтып бээр. Черни малчынга арендага бээр. Малчын «Дус-Даг» АН-ниң кежигүнү, оон садып алганы малының продукциязын үүгле аңаа садып [illegible] мал одары дээш [illegible] бе, төлеп [illegible] тургустунуп келир. Мону тургустунган [ill

КАДАГААТЫ ЧУРТТАР-БИЛЕ...

(ИНТЕРВЮ)

«Кадагааты чурт чедиш,
Кадайланып алгаш келийн...» — дээн сөстерлиг кожамык ырыны бичии чораан даайларымның бирээзинің «эзеңгизи дыңзый бергенде» ырлай бээрин бо-ла дыңнаар чордум. Элээн улгадып келгеш, харын-даа айтырган мен: «Чүге ыяап-ла даштыкы кадай алырга эки чүве ирги, даай?». Хамык ужур ында эвес чүве-дир ийин, ону мынчаар ырлаар ужурлуг-ла болгай:
«Кадагааты чурт чедиш,
Каадыржып алыр дээн мен,
Кайгамчыктыг хөгжүлдеин
Караам-биле көөр дээн мен...» — дээш, оон-даа ыңай. Ынчалза-даа ам бо шагда ынчаар ырлаарга хоржок ыйнаан, чээн» — дээш, бодуң билир-ле болгай сен дээнзиг, карак базып кагды.

Мен хөөкүй чүүг билир ийик мен аан: делегейде шупту-ла эки чүве, оон иштинде эртем-техника-даа, оон хөгжүлдези-даа чүгле бистиннде, Совет Эвилелинде деп билир-ле болгай мен. Чүве билириннден, харын-даа улам эзедереп калган мен. Оон алыс ужур-утказын чүгле оранчок сөөлүнде бичии угаап биле берген мен.

Чогум-на ынчангаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы, экономика министри В. Б. САЛЧАКТАН бо интервьюну ап тура, бир-ле дугаарында мындыг айтырыгны салган мен:

— Сөөлгү чылдарда кожа-хелбээ областар, крайлар, даштыкы чурттар-биле бистиң республиканың харылзааларының дыка калбарып турарын көрүп тур бис. Ол дээрге анаа-ла үеним аайы-биле ужур эдерткен, республиканың бот-догунаашкының көргүзүксээн азы, шынап-ла, ажык-дүжүттүг харылзаалар боор чүве ирги бе, Валерий Болайоолович?

— Оларны канчап-даа ужур эдерткен хөделиишкиннер дээр барымдаа чок. Даштыкы чурттар-биле харылзаалар — экономиктиг реформаның бир онагай талазы, кол сорулгаларының бирээзи деп билип алза чогуур. Чүге?

Чоокку үеге чедир бистиң экономикавыс, ССРЭ-ниң экономиказы дээрим ол, өске чурттарның экономиказындан хоорук боон, оларның арга-дуржулгазын тоомчага албайн, чүгле иштики төп планга даянган турган болгай. Бис мынчап турувуста даштыкы чурттар оранчок бурунгаарлап чоруй барганнар. Кол-ла чүве — оларның экономиказының ол черлерниң онзагай байдалдарынга таарыштыр тургустунуп, ээлгир-шимчеңгир боон, эртем-техниканың бичии-ле илерептер келген чеднишкиннерин доп-дораан чепсеглениишкинге ап, оларга даянып, үндезнеттинип келгенинде. А бистиинге кандыг турган ийик? Бистиң чуртувустың бүдүрүлгелери колдуунда-ла аажок улуг боон, бүгү чурттун, аңгы-аңгы область, республикаларның негелделерин хандырып келген болгай. Ам барын хереглелдер-даа, чарыгдалдар-даа шупту аразында сырый холбаалыг. Кайы-бирээзи бичии баксырап эгелээрге-ле, оон-биле кады бүгү улуг механизм бергедеп эгелээр. Оон уржуктары ылангыя амгы бо үеде аажок иле өскү боон турарын көрүп тур ышкажыл бис.

А даштыкы чурттарда экономика колдуунда биче бүдүрүлгелер негээр. Ында улуг бүдүрүлгелер чок дивейн тур мен, бар болбайн канчаар, ынчалза-даа оларның аразында харылзааларының, бот-боттарындан негелделериниң тургустунганы бистиннден көңгүс өске. Ол дугайында өске чугаа чорудар болза эки. Амгы үеде биске эргежок чугула херек боон турар, өнчү хевириннден кандыг-даа хамаарылга чокка, биче бүдүрүлгелер дугайында чугаалап турарым бо. Ынчангаш даштыкы чурттар-биле харылзаа тутпас, оларның дуржулгазын өөренмес, дериг-хереклелдерин садып, орнавас, экономикавыска даштыкы салыышкыннар дугайында дугуржулгалар кылбас болзувусса, бистиң амгы байдалывыстан үнеривиске кончуг хөй үе негеттинер апаар. Чогум-на ынчангаш бистиң Чазактың бо айтырыгче аажок улуг кичээнгей салып турарының-даа ужуру ол.

— Ону канчаар тодаргайлап болурул?

— Чазактын-даа, бүдүрүлгелернин-даа төлээлериниң даштыкы чурттар-биле харылзааларны тудуп, ынаар үнүп турарының идепкейжээни көстүп тур ышкажыл. Боттарының ээлчээнде даштыкы чурттарның төлээлери биске хөйү-биле кээп турар апарган. Ол дээрге бир дугаар базым деп санап турар бис. Чүге дээрге олар-биле таныжып, харылзаа тудуп албаан шаавыста, республикаже даштыкы салыышкыннар киирери-даа, кады ажылдаары-даа берге болур.

Амгы үеде черле чүгээр харылзаа тудуп алган чурттарывыстың бирээзи — кожа-хелбээ Моол, ооң-биле доктаамал садыглажылга чорудуп эгелээн бис. Италия-биле харылзаавыс шору, Германияның бизнесменнери бистиң республиканы элээн сонуургап турарлар, Швейцария-биле биче ГЭС-тер тудуушкунунуң дугайында дугуржулгаларывысты республикада билбес кижи чок деп болур. 1992 чылдың төнчүзүнден, ылангыя 1993 чылда, Тайвань, Кыдат, Мурнуу Көрей-биле харылзаа тудуп эгелээнивисти кончуг ажыктыг деп санап турар бис.

— Ол бүгү харылзааларның черле кайызын ам безин үре-түңнелдиг деп болурул?

— Дем-не чугааладым, Моол-биле харылзаавыс аажок калбарган. Чижээлээрге, чүгле бо чылын Моолче 351 муң америк доллар түннүг бараанны үндүрген бис, а оон 203 муң доллар өртектиг бараан бисче киир сөөртүнген. Бистен аъш-чем аймаа — чигир, макарон кылыглары, далган, аяк-сава, дериг-херексел, артык кезектер, машина дугуйлары, харын-даа аар болгаш чиик автомобильдер үнүп, Моолдан хөй эзт, дүк, алгыкештен кылыглар, даштыкы электроника кирип турар.

— Кайгамчык чүве-ледир. Үнүп турар бараан, кижи бодап көөрге, бистиң боттарывыска эргежок чугула, а кирип кээп турар бараан колдуунда биске ол чокка-ла чедер хире үүлдер боон турар...

— Дораан айтыр ужурлуг турган чүве чыдып каг часкан-дыр. Демдеглеп каайн, бистиң республиканың бараан курлавырларындан чүнү-даа үндүрерин чөпшээревейн турар бис. Ынай саартынып турар бараан дээргеле, бистиң бизнесменнеривистиң Красноярск, Новосибирск, Москва болгаш өскедаа черлерден тыптынып алган бараны-дыр. Оларның садыглажылгазынга улуг деткимче көргүзүп турар бис. Күрүне садыглажылгазы база турбайн аан.

Садыглажыышкыннар, удур-дедир харылзаалар калбаа-биле чоруп, оон-биле кады чаа-чаа айтырыглар тургустунуп кээп турар. Бир кол айтырыг — транспорт айтырыы. Шын харын, ам дээрезинде бистиң машиналар Моолче үнүп, оларның машиналары биске кээп турар. А ол-ла үеде, ылангыя моол транспортчуларда өске күрүнеге чоруп болурунуң кызыгаар документилери — декларациялар, лицензия чок болур. Мындыг-дыр силер, кызыгаарже эрттирбес бис дээр болза, силериниң улустарынарда документилер бардаа болза, дөмей-ле база эрттирбес бис дээр ышкаш нарын айтырыглар тургустунуп кээп турар. Ынчангаш бо чижектиг айтырыларны шинтпирлээри-биле эрткен чылдың декабрьның эгезинде мээн удуртулгам-биле республиканың делегациязы Улан-Батор четкеш келген. Ол чораан дыка-ла хөй айтырыгларны аажок чогумчалыг кылдыр шинтпирлеп алгаш келгениви айтыры чугула. Бо дугайында солунунуң номчукчуларынга бир тускай, аңгы чедирзе эки боор. Ынчалза-даа кол-кол чүүлдерни айтып каайн: садыг-экономиктиг харылзааларның кол принциптериниң дугайында кайы-даа талага ажыктыг дугуржулгалар чедип алдынган; орук шимчээшкининиң национал хоойлужудулгаларның сагыыр болза, кызыгаарлашкак черлерге транспорт шимчээшкинин чөпшээрээн; Копто хоорайга Тыва — Моол — Кыдат аразының садыг баазазын тургузар; Улаангом — Кызыл телефон харылзаазын ажыктан. Делегацияның составынга чораан Тыва машина тудуг заводунуң директору Ю. М. Шыырап, Эрзинде «Тэс» деп кады ажылдажылга будүрүлгезиниң директору С. К. Шожулчан база боттарынга аажок ажыктыг дугуржулгаларны чедип алганнар.

— Моол баар мурнунда Мурнуу Көрей база четкеш келген болгай силер...

— Шын харын, эрткен чылдың бир онзагай үүлү болза Мурнуу Көрейниң үш улуг фирмазы-биле харылзаалар тудуп алганывыс деп санап турар бис. Ол үш фирма-биле протокол-дугуржулгаларга ат салып алган бис. Оларның бирээзи республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакты, республиканың Чазак делегациязын Көрөйже чалаан мындыг турган чүве. Ынчалза-даа ажыл-херек ынчаар тургустунуп келгениби-биле Президент чоруп шыдавайн барган, республиканың делегациязын база-ла мен удуртуп чоруур ужурга таварыштым.

Маңаа мону черле айтып калза артык эвес боор, бирээде, фирма бисти чалаан, ийиде, орук өртээн, чалаткан чуртка чарыгдалдарны шуптузун фирма бодунга алган. Ынчангаш бюджеттен бо үүгушкүнге акша үнмээн.

Бо чоруушкундан, бир-ле дугаарында кандыг түннел үндүрүп болурул? Бис ышкаш рынок экономиказынче шилчип турар улуска оларның арга-дуржулгазы аажок солун, ажыктыг боон болур деп көрдүвүс. Ылангыя чурттун делегей рыногунче үнгениниң дуржулгазы аажок солун. Делегей рыногунче үнерде чиик өртектиг, эки шынарлыг бараннар бүдүрери кол сорулга кылдыр салдынган турган. Ол политиканы күрүне бодунун холунга алган. Шак ындыг эки шынарлыг бараннар бүдүрүп турган бүдүрүлгелерге күрүне аажок улуг деткимче көргүзүп, дотацияларны берип, оларның бараннарының бот-үнезин чиигедип, делегей рыногунче үндүрген, бүгү чурттун национал политиказы чурттун банк-чээли политиказы шупту эки бараннар бүдүрүп турар фирмалар, бүдүрүлгелер деткиринче угланган турган.

Бисти чалаан «Поусен» деп фирма-биле алызында барып кайы-даа талага аажок ажыктыг боон болур дугуржулгаларның сомазы кылдыныр, тодаргай план-сорулгалар салдынган. Оларны ам-даа чедир чугаалажыр, быжыглаар апаар.

Маңаа бир кончуг чугула, солун чүве — бистиң делегацияны Көрейниң Улус Хуралының (парламентизинин) даргазының хүлээп алгаш, чээрби минута хире чугааны чорутканы. Бо безин ол чурттуң бистиң республиканга улуг сонуургалдыын хере чилеп турар ышкажыл. Бистиң аравыска экономиктиг харылзааларны деткиирин, узун хуусаалыг харылзаалар тудар фирмаларга онза деткимче, идиг көргүзерин ол айыткан.

— Швейцария, Италия, Кыдат-биле моон мурнундагы дугуржулгалар анаа саазын кырында чыдып бербээн ирги бе? Маңаа хамаарыштыр каш-ла сөстен чугаалап көрүнерем.

— Чок, олар саазын кырында эвес. Шуптузунуң талазы-биле тодаргай ажылдар чоруттунуп турар. Берге, мурнунда көрдүнмээн айтырыглар тургустунуп кээп турар болбайн аан, Ынчалзадаа оларны ажып эртер дээш бугу-ле хемчегларни ап турар бис.

Ниитизи-биле даштыкы чурттар-биле харылзааларның эргежок чугулазын, ажыктыын база катап онзалап демдеглеп каайн.

Чугааны Николай БАЗЫР чоруткан.

Оорнуң оруун дуглаар

БАШТАЙГЫ ТҮҢНЕЛДЕР

1993 чылдың ноябрь 17-18 хүннеринде Кызыл хоорайга Моолдун, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының ИХМ-ниң ажылдакчыларының хуралы болган. Моол, Тыва республикаларның күрүне кызыгаарының чоогунда турар Моолдун аймактарының болгаш бистиң республиканың кожууннарының чурттакчыларының мал оорлаар чоруктарның көвүдеп, дүвүренчиг байдалдарны тургузуп турар. Оны барымдаалааш, мал оорлаар чорукка удур демиселди күштелдирер талазы-биле айтырыгны аңаа чугаалажып көргеш, тускай доктаалды хүлээп алган.

Ук доктаалга үндезилээш, 1993 чылдың декабрьда Эрзин кожуун чагыргазының ИХК-ның бөлүк ажылдакчылары Завхан аймактың Тэс сумузунга аймактың полиция ажылдакчыларының чалаанын ёзугаар албанның болгаш найыралдың ужуражылгазынга киожип чораан келдивис.

Ужуражылга үезинде аймактың болгаш кожуунуң девискээринде кызыгаар чурумун үреп, мал оорлаар чоруктарның көвүдеп, оорлаткан малдарның бажы-биле чиде бээр, тывылбайн турарын, кызыгаар эртип келген читкен малдар дилээр үеде кандыг четпестер бар болуп келгенин, ийи күрүненің кызыгаар шериглериниң талазындан кандыг дуза чедирил турарының дугайында шыңгыы чугаа болган.

Күрүне кызыгаарын үреп, мал оорлаар чорукту истеп тывары-биле кожуун девискээринде тускай эксперт бөлүктерин ИХК-ның ажылдакчыларының киржилгези-биле тургускан. Ынчалза-даа бистиң ИХК-да машиналар чедишпезинден, Эрзин биле Цаган-Тологой, Шара-Сүүр заставаларының аразында үр үеде телефон харылзаазы чогундан улуг бергедээшкиннерге таваржып турган. Оон улаңындан эксперт бөлүктериң ажылында четпестер, бергедээшкиннер хөй.

ИХК-ге хамаатылардан малын оорлаткан дугайында билдириишкиннер бо-ла кирер. Малын оорлаткан хамаатылар-биле , кады оорлаткан малдарның изин истеп киреге Моолдуң кызыгаар шериглериниң талазындан «Кызыгаар үреп, мал оорлаан дугайында дыңнадыглар силериниң шериглерден кирбээн» дээш, ол оор алган малдарның изи-биле истеп, сүрүп чораан хамаатыларны болгаш шагдаа ажылдакчыларын боттарының постуларынга, эккелгеш, кандыг-даа чылдагаан чок черге хүнзедир тудар. Оон Цаган-Тологой, Шара-Сүүр заставаларындан шериг кижилер-биле кады келиңер дээш дедир чорудар фактылар бо-ла таваржыр.

Кажан малын чидирген хамаатылар үстүнде адааның заставаларга баргаш, читкен малының дугайында дыңнадып турда, 3-4 хонук эрте бээр. Ол аразында читкен малдарның истери балалып көзүлбейн баар. Оон уламындан ол малдарны тывары бергедей бээр.

Завхан, Увс аймактарында кызыгаар шериглериниң постуларының болгаш полиция ажылдакчыларының аразында телефон харылзаазы кончуг эки. Кызыгаар камгалаар постулары Цаган-Тологой, Шара-Сүүр, Качык, Серик-Кол аразында девискээрлерге харылзааны тургусканындан кызыгаар эртип оорлаткан малдарның истери чогүүр үезинде хүлээдип, демдеглеп турар.

Үстүнде айыттынган ужуражылгалар үезинде кожуунуң ИХК-ның ажылдакчылары Завхан болгаш Увс аймактарның полиция ажылдакчылары база ийи күрүненің кызыгаар шериглериниң киржилгези-биле декабрь айда оорлаткан малдарны дилеп тыпкаш, ээлериңте дедир эгидер талазы-биле чамдык ажылдарны кылып чоруткан.

Кожуунуң Ленин аттыг совхозтуң малчыны Василий Шоолайның Нам-Хөндейде кыштааның чанында турган 52 баш чылгызын оорлаткан. Изи-биле истээш, баарга Моол кызыгаарынче киире берген болган. Кожуун чагыргазының ИХК-га демдеглээш, киллистің ажылдакчылары-биле кызыгаарже аттыг киргеш, 34-үн Моолдун полиция ажылдакчылары-биле кады дилеп чораан, тып алган. Оорлаан кижилер туттурган. Ол-ла үеде Моолдан оорлаткан 6 аътты кожуун девискээринден тыпкаш, Моолдун кызыгаар постузунуң начальнигинге хүлээдип берген.

Тэс сумузунга болган ужуражылга үезинде Качык девискээринден малчыннар Аракчаа Хумбун, Седенбил Натбан, Сенди Ендан оларның оорлаткан малдарын эгидер талазы-биле чугаалашкан. Ол малдарны оорлаан кижилер туттурган.

Кол чүве — читкен малдың изи-биле сүрүп киреринге ийи күрүненің кызыгаар шериглери, кожуунуң ИХК-ның, аймактарының полиция ажылдакчыларының аразында ботботтарынга дуаалажып, болган херектерни чогуур үезинде ажыдып, ол малдарны дүрген эгидип бээрин чедип алыры чугула дээрзин база чугаалашкан.

Цаган-Тологой, Шара-Сүүр заставалары-биле Эрзин кожуунуң ИХК-биле аразында телефон харылзаазын дүрген, чогуур деңнелге тургузар негеллени салган.

Цаган-Тологой, Шара-Сүүр, Төрс-Хөл, Артыштыг, Марааты, Арыг-Бүлак, Ак-Довурак, Качык, Серик деп черлериниң девискээрлериңе Моолдуң кызыгаар шериглериниң постулары ышкаш тускай кызыгаар шериглериниң постуларын тургузуп, тыва национал ыг хамаатыларны контракт ёзугаар шериг эрттирер кылдыр дугуржүп чугаалажып көөру чугула дээрзин ол болган ужуражылгага демдеглээн.

Малын оорлаткан, когарааан хамаатыларга кызыгаар эртер тускай эрттирилге бижиктерни чиик өртек-биле азы таласка бижип бээрин ИХК-ның удуртулгазы кожуун чагыргазын ИХЯ-ның паспорт-виза киллиаанның удуртукчуларыбиле сумележип көөр болза эки деп бодаар мен. Бир эвес ук эрттирилге бижиктерни когарааннарга халас азы чартык өртек-биле бижип бээрин чепшээрептер болза, кожуунуң суму чагыргаларынга чүгле мал чидирген хамаатыларга бижип бээр эрттирилге бижиктерни тускайлап бээрин чугула деп хүүла бодал база бар.

Бо болган ужуражылганың түнелинде Завхан аймактың полиция ажылдакчылары-биле катап ужуражылганы 1994 чылдың январь айда Эрзин кожуунуң төвүнге эрттирерин дугуруушкан.

Валентин БАЯНОВ.
Эрзин кожуун чагыргазының ИХК-ның начальникинің орлакчызы, милицияның майору.

Арат, тараачын ажыл-агыйларда

ҮЛҮҮВУС КИРИП ТУРАР

Рынок рынок-ла болгай, бот-тускайлаң болуп, кижи бүрүзүнүң-даа, улуг-биче ажыл-агыйларның-даа элбек көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрери чугула апарганын хандыр угаапбилип, тывынгыр, шимчеңгир ажылдаары — үеним негелдези деп бодап турар мен. Ынчангаш «Кызыл» совхозтан үнгеш, ногаа аймаа өстүрер «Серебрянка» дээр тараачын ажыл-агыйны төрелдерим-биле (шупту алды кижи бис) тургусканывыстан бээр ийи чыл болду.

Күүлүг Бин-Хемни кежер паром дужунда Кек-Тей деп черде суггаттыг 14 гектар черни быжыгладып алдывыс: 4 гектар шөлде эрте үнер капустаны, 4 газында база эрте быжар картофельди тарып олуртувус, 2,5 гектар черни совхозка теплица хөлезининге бердивис, артканында — согуна, укроп болгаш боттарывыска хереглээр огородувус бар.

Ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевиринде хаара туттунган кижилер эткен чылда канчаар ажылдаанын түнеп, сорулгаларны тодарадып турар болгай. Бис база ындыг бис. Эткен чылын багай эвес ажылдаан бис деп болур.

Ажаап алган дүжүдувусту дугуржулга ёзугаар кожуунуң төп эмнелгезинге база Каа-Хем суурда хуужуттунган № 2 садыгга берип, ында садып-сайгарып турар бис. Ында-кайда боттарывыс база чонга садып-сайгарып турдувус, алыры кончуг чорду. Чүге дээрге ол капуста, картофеливис эрте быжар сорттар чүве, ынчангаш июль айда-ла баштайгы дүжүттү садып эгелей бээр-дир бис.

1993 чылдың дүжүдүнден эрте бышкан 21 тонна картофельди, 10 тонна капустаны ол ышкаш укроп, согуناны кожуунуң төп эмнелгезинге, 2 тонна огурецти Каа-Хем суурда керээлиг садыывыска сайгардывыс. Ол-даа болза рынокту аъш-чем-биле долдурарынга бистиң эвээш-биче-даа болза улүүвус киирип турар деп болаар мен.

Кожуунуң арат, тараачын болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ассоциациязында чаа тургустунган «Арат» деп коммерция банкызындан 300 муң рубльди чээлиге алгаш, ийи чыл иштинде төлөп, санажыптар аргалыг болдувус. Черле ынчаш бистиң кожуунуң арат, тараачыннар ассоциациязы база ында «Арат» банк биске улуг дузаны көргүзүп, деткип турарын Чаа чыл таварыштыр демдеглээр бодаан мен.

Бодум Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумуң, а чоорту агроуниверситетти агроном салбырын дооскаш, «Кызыл» совхозка 1982 чылдан бээр баштай теплицага ногаалар өстүрүп, оон бригадирлеп, а сөөлүнде улуг агрономнап ажылдап чордум.

1994 чылда ажыл-херээвиске эки көргүзүглерни чедип алыр дээш, улам кызып ажылдаар сорулгалыг бис. Бедик дүжүттүг «Адриен» дээр картофельдиң чаа сортун үрезинге ажыглаары-биле белеткен алдывыс. Үрезинивис четчир, шывыг-плёнкавыс бар. Көргүзүглеривистиң улам өзүп, ногаавыс көвүдеп, ажылывыс экижириңге бүзүреп олурар мындыг бис. Ону үе көргүзе бээр боор.

Бот-тускайлаң ажылдап эгелээн улуска бергелер, шинтпирлээр айтырыглар бо-ла тургустунуп келир боор-дур. Арат эш-өөр ону кончуг эки билир, аңаа база таваржып турар деп бодап түр мен.

Бергеден турар айтырыгларывыс мындыг: берип турар чээлилернин хуузу эмин эрттир, улуг боорга, тараачын ажыл-агыйны калбартырынга шаптыктыг-дыр, янзы-бүрү үндүрүглер база энмежок; хуузу база-ла улуг деп бодаар мен. Будурген продукция шыгжаар черивис ам дээрезинде чок, нарын айтырыгның бирээзи ол, база-ла акша-төгеррикке үзер боордур.

1994 чаа чыл-биле, бирээде, кожуунуң арат, тараачын болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериниң ассоциациязының база «Арат» комбанкының бүгү ажылдакчыларынга арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның хөгжүлдези дээш чогаадыкчы, чеднишкиниг ажылдаарын күзедим!

Анна ПОПАДЮК.
«Серебрянка» тараачын ажыл-агыйның удуртукчузу.
Кызыл кожуун.

ДУЗАЛАЖЫП ТУРАР

Кыштарлаашкын чоруп турар болгай. Малчынларның кончуг чай чок үеэн. «Шамбалыг» совхозтуң малчын коданнарында мал-маган ам дээрезинде онча-менди кыштап турар. Ажыл-агыйның удуртулгазы — совхозтуң директору Эрес-оол Доржуевич Монгуш баштады специалистер мал кыштаглаашкынынче, аңаа хамаарыштыр тургустунуп кээр айтырыгларже чогуур кичээнгейни угландырып турар.

Оон ынай бир эскерип чоруур үүлүм — бистиң совхозтуң удуртулгазы чоннуң амыдыралынче чогуур кичээнгейни угландырып, ол дээш сагыш салып турары, берге үеде бичии-даа бол деткимче, дуза, кичээнгей херек болгай. Кижилер аңаа өөрүүр.

Тарааны хооруп, соктаткаш, совхозтуң ажылчыннарынга чиик өртекке садып турары эки. Ооң-биле кады акша-шалың үзүлбезин дээш дыка кызып турар, ынчангаш бар акшаны ажылчыннарга чедиштир үлээрин бодап турар. Соктаан далганны чиик өртектиг-биле садып турары хлеб өртээ улгаткан бо үеде өг-бүлелерге, ылаңгыя хөй уругларлыг улуска дуза, деткимче боон турар.

Александр ОНДАР.
Кызыл кожуун.

Өскүнүң балалчак арыннары

ТЫВА ЭЛЧИННИҢ САГЫНДЫРЫГЛЫГ МЕДЭЭЛЕРИ

1937 чылда ССРЭ-ге болган ханныг репрессия Моол Арат Республика биле Тыва Арат Республикага эң хоралыг болгаш бак салдарны чедирген. Ол ийи чурт ССРЭ-биле эң эп-найыралдыг болгаш оон ачы-дузазы-биле феодализмден капиталистиг эвес оруктап социализмче чоорту сайзырап олурган улусчу демократтыг күрүнелер турган. Бо ийи чурттарга 40 чылларда болган репрессияга ССРЭ-ниң Иштики херектериниң Улус Комиссариадының ажылдакчылары, ук чурттарга ажылдап турган чөвүлекчилери болгаш бурун эргелиг төлээлери (элчиннери) дорт киржип, а харын-даа ону боттандырып турганын архив материалдары тодаргай хереченлеп турар. Ол дугайын лопчулап чугаалаарга, ССРЭ-ге болган кара нүүлдүг, хан төгүүшкүнүг репрессияның хоолгазы шак бо ийи хөй эвес чоннуг бичии «революсчу» чурттарга, оон соонда бүгү делегейнин «коммунистиг» болгаш ажылчын шимчээшкининге кара олчаан болуп эрткен.

ССРЭ-ниң салдары-биле болган ханныг репрессия МАР-га Тываны мурнаа, 1937 чылдың 9-10 айларында кидин түлүк эгелей берген.

Оон дугайын ТАР-ның МАР-га олуурун турган бүрүн эргелиг төлээзи Балан-оол биле ук элчин черинин секретарь Сеңеп Тываның нам, чазааның баштынчыларынга угулчу бижип, илеткен турганнар.

Ам бис оларның чагааларын номчукчуларның кичээнгейинге бараалгадып көрээли. Авторларның хол-биле бижээн чагааларын ол-ла хөөрээн дужуурун бижээш частырыгларындаа этпээн бис.

1937 чылдың 10 ай эгезинде эштер Хемчик-оол, Ойдуп, Байырга чагаазынга Сеңеп мынчаар бижээн: «...МАР-ның арат туменинин тускаар догуннаан бот эргезинге хоралыг дайзынарны МАР-ның иштики херек яамызының эрестиг ажыллаалы илерээн. МАР-ның ТАР-га олурган (Элчини — М. М.) Намзырай, МАР-ның садыг улетпүр яамызының сайыды, шеригнин эрги чанчыны... Темит, Кенден болгаш оон-даа өскелериниң контрреволюстуг бөлгүмнер организастан турганы илерээш, туттурган ам бажында чыдар» (Тыва Республиканың күрүне архиви, Фонд 100, оп. 1, ед. хр. 150, с. 22). Архив материалдарын көөрге, бо чагаа Моолга 1937 чылда болган репрессия дугайында дыңнадыгларның бирээзи.

1937 чылдың 10 айның 17-де Балан-оол биле Серептин Седип-оол, Товарищтай, Лопсан, Таняга чагаазынга мынча дээн: «База эткен 9-10 айларда боон турган Кенден, Темит сугларга баштадып турган контрреволюстуг (бөлгүмнерни) илередип чок кылган дугайында МАР Биче хурал тергиндекчилери болгаш Сайыттар Чөвүлелиниң каттышкан хуралдарынга тус улустың тускай догуннаан, бот эргезин камгалаарынга болгаш МАР-ның бот эргешөлээзин хаттаан Моолдуң арат туменин Японнуң эжелекчилериниң холунга бергештин Кенденни хемчээл чок эргелиг хаан кылдыр олуткаш, Темитти кезээде шеригнин каргыс генералы эргелиг чанчынга олуткуп алгаш, арат туменин дарлаар дээн сорулгалыг хамыктын дээди улуг баштын лама Ендан хамбы, дед хамбы Шанзышири күтүктү, Кенден, Темит сугларга баштаткан Японнуң болгаш каргыс малчан богданың контрреволюстуг дыңналдарының бөлүктери революстуг чидиг серемчилели-биле илередип тыпкаш, бодунуң улус оранын арат түмениниң чыргалдыг чуртталгазының төлээзинге онза чүткүп турган хавыяа тургускан дээш Иштики херек яамызының болгаш Шериг яамызының сайыды бүгү чепсектиг шериглериниң чанчыны, улустуң маршал эрлик чанчыны эш Шойбалзанны улустуң дээди хавыяазы-биле шаннаан (айыткан архив, фонд 100, оп. 1, ед. хр. 150, л. 17).

1937 чылдың 11 айның 9-та эштер Хемчик-оол, Ойдуп, Байырга чоруткан чагаазы: «Контрреволюстуг Кенден, Темит сугларга баштаткан 14 идегеттерни үстүкү шүүгүзүнден хоойлу, дүрүмүн үстүкү хемчээ-биле шиитканын Биче хуралдың президиуму ёзугаар бадылаан. Ам хоорай кедээзинде ол идегеттернин дугайында таныжылга ажылын калбартып турар тур. Ам үеде Кенден, Намзырай, Менди хирениң баштынчыларын Иштики яамы черинде кадагалавышаан турар-ыр (айыткан архив, фонд 100, оп. 1, ед. хр. 150, л. 17).

1937 чылдың 12 айның 8-те Балан-оол биле Серептин ТАРның удуртукчуларынга бижээн чагаазы:

«Эштер Хемчик-оол, Чурмит-Тажы, Тока, Ойдуп, Байырга, Хүндүлүг баштынчыларывыс. Силериниң амыр-мендиңнерни айтырып, ёзулаарывыс-биле кады дыңнадыгырывыс болза: Ам үеде МАР-ның иштинде чаа чүве чок турар болгаш ам үеде контрреволюстугларның артынчызын чок кылып арыглап аштаар дугайында кончуг шыңгыы ажыл чорудуп турар-дыр. Бо дугайында МАРН ТК-ның дергиндекчилериниң үндүрген доктаалын тыва дылга бижээш чоруттувус. База ол контрреволюстуг идегеттерниң ады-биле тургустунган албан болгаш хөй-ниитиниң организастары, сургуулдар, клубтар оон-даа өске черлериниң адын өскертип солаан дугайында МАР чазааның черинден үндүрген дужаалын моон адаанга бижээш чорударывыс болза, эренгей сайыт турган Тарчап суглар болгаш оон-даа өске контрреволюстуг идегеттерниң ады-биле тургустунган албан болгаш хөй-ниитиниң организастары ийикпе сургуулдар хиреним черлери.

База оларның чурук-хөрүктүг ном-дептерлер хөй турар болгаш бо Кенден, Темит, Тарчап суглар оон өскелерге-даа болза революстуг нам, чазакты узуткаанының төлээзинде контрреволюстуг өзөөрги таныылының идепкейлиг удуртукчулары болур төлээде, бо адын тодаргайлаан контрреволюстугларның ады-биле тургустунган албан болгаш хөй-ниитиниң организастарының адын солуурун чугула деп көргеш өскелендирери болза:

1. Темиттиң ады-биле тургускан шеригнин бир дугаар дивизи мүн куяктыг бригад дээрзин соксаткаш, ревшеригнин бир дугаар дивизизи дээр болгаш куяктыг бригад деп түс-түс адагылаар.

2. Темиттиң ады-биле чогааткан тускай аңгыны ырызы, мүн нота дептериниде хевирлеттинген Темиттиң ырызы-биле Темиттиң адында бодунуң хан-даңырын сайзырадырының болгаш төрел бүрү боодалганың демдээн узуткаар.

База улустан Кенден, Темиттиң ады-биле сиилип чораан тураскаалдыг шаннал демдектерни болгаш улус төрениң ном дептерлериниде парлаттынган оларның чуруктары болгаш Кенден, Темит сугларны мактаан шүлүктер хиреним үүлдерин шуптузун күш чок болдурардан аңгыда, оларның ады-биле кылдынган тураскаал демдектерни моон соңгаар хереглээр чазак черинден хынап күүседир тур.

3. Тарчаптың ады-биле тургустунган шеригнин төп клуб база Архангайның Шүлүүгүүдү сумузунуң биче сургуулу дээрин шуут өскелендиргеш, ревшеригнин төп клубу дээр болгаш Архангайның Шүлүүгүүдү сумузунуң биче сургуулу дег тус-тус адагылаар.

4. Ном дептериниде турар чурук болгаш мүн Тарчапты мактаан хире үүлдерни шуптузун күш чок болдурардан аңгыда, өске идегеттерниң адында тургускан көдээ оран чурттун кандыгдаа черлериниде сургуул иштинге өске албан-даа черлери бар болза шуут өскертир херектиг.

База албан болгаш өске хөй ниитиниң хире черлерде ол идегеттерниң чуруктарын шуптузун күш чок болдуруп узуткаарын ниитиге бир чарлап дужаар.

5. Шеригнин талазында хереглеттинип турар коойлудүрүмү болгаш сазыр-дужаалдар хиренин үүлдерни хынап көргеш, чаартып чазамчыдаар ийикпе, азы шуут күш чок болдуруп улуткаар ийикпе, азы чажыт материалдар хөй дээрзинге бүзүрээр мен. Тываның эн чаа төөгүзүн, ылаңгыя ханныг репрессияны шыныы-биле өөренип, аңаа чөптүг үнелелди бээр ужурлуг.

Маннай-оол МОНГУШ.
Төөгү эртемнериниң кандидады.

Өөрнүң оруун дуглаар

Номчукчунуң бодалы

АРАТ БОЛУКСААН МЕН

Амыдыралда дыка-ла улуг өскерилгелер боон турар чүве-дир, ону караам-биле көрүп, харын ындыг байдалдарда чурттап эртип тур бис. Бо амыдыралга мен бодаарымга, чер-черде арат ажылагыйлар чугула черни ээлээр деп бодап чоруур мен, ынчангаш ажылдың ол хевириң сагыжымда деткип чоруурумда ында. Ынчангаш кузелдиг кижилерни деткиири чугула. Мону ынчаар чугаалап олурарым таварылга эвес. Чүл дээрге арат ажыл-агый тургузуп алыр дээш ам барык үш чыл чадаштым. Чер белен бербес хире-дир.

«Алдан-Маадыр» совхозтуң директору-биле ол дугайын база чугаалажып, сүмележип турдум-даа, ажылагый тургузуп алгаш, өреширеге туттуруп, төлеп шыдавайн баар сен деп тайылырлаан кижи. Амыр эвес, берге-ле айтырыг дээн янзылыг чугаалаан. Өске кижилер ап-ла турар боор чүведир, меңээ хамаарыштыр айтырыг мындыг янзылыг болган. Тараа тарыыр бодалдыг кижи-дир мен ийин. Мен бодап чоруурумга, араттаар мен деп алгаш чамдык кижилер, удуртукчуларның идегел, бүзүрелин чидириптер хире байдал бар чүве бо. Чамдык кижилер арат ажыл-агыйын мурнунга тудуп, чүү-даа мурнай машина-балгат садып аптар дээш ындыг боор чүведир, ынчалзажок ажылагыйын шуудады бергеннер база эвээш эвес болгулаардыр.

Мээң адам Димижиктиң тараа тарып ап, мал-маган тудуп чораан чери Бора-Тайгада чүве. Арат ажыл-агыйларын черле шуудадыры күзенчиг, аңаа моондак боон турар хире чүвелерни оруктан чайладып, орукту ажык болдурары күзенчиг.

Сегбе МОНГУШ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Сүт-Хөл кожуун.

Спортчу чылдың түҥнелдери

ЭГЕЛЭЭШКИННЕРНИ САЙЗЫРАДЫР ДЭЭШ

1993 чыл республиканың күш-культура болгаш спорт амыдыралынга улуг-улуг болуушкуннарның чылы болуп арткан. Спортчу чаа чылда Күш-культура болгаш спорт комитединиҥ, оон ангы-ангы кожууннарда комитеттериниҥ спорт организацияларының мурнунда кандыг-кандыг сорулгалар тургустунуп турарыл? Бо талазы-биле Тыва Республиканың Спорткуркомунун даргазы С. Ы. Ооржак-биле бистин корреспондентивистиҥ чугаазын парладывыс.—Удепкенивис 1993 чыл силернин нинти ажыл-чорудулганарга черле кандыг болганыл, Сергей Ынаажыкович?

— Чүү деп чүү дээр, бо дуйында кижи бүрүзү билир — чыл кончуг берге эрти деп чугаалаза частырыг чок боор. Өртек-үнениҥ улгадыг турары-биле ону «сүргеш-даа четпес-тир» бис. Оон түҥнелинде бүгү чүүлдерге акша-төгериктин чедишпейн турарындан берге байдалдарга таваржып тур бис дөп ажыы-биле чугаалаар апаар.

Ындыг-даа болза ажыл-хереэвисте кылдынмайн барган чүүлдерни санаар, деннээр чүве болза, тодаргай боттандырып чоруткан чүүлдериве оон хөй дээрзи чугаажок. Чаа байдалдарда ажылдың чаа аргаларын болгаш хевирлерин тыварын ораалдажып келдивис, ону уламчылаар апаар дээрзи чугаажок.

Бо чылда бир онзалап айтып каар болдаан чүүлүм — Тыва Республиканың Чазаанын талазындан күш-культура болгаш спорттун чугула айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле ийи удаа тускай доктаалды хүлээп алганы деп санаар мен. Ылангыя сөөлгү чылдарда бедик мергежилдиг спортчуларны дарый белеткээр талазы-биле хүлээп алдынган документ биске кол даяныр чүүлүвүс бооп турар.

Оон-биле чергелештир «Күш-культура болгаш спорт дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун төлевилели база белеткеттинген. Ында күш-культура болгаш спорт талазы-биле эрге-хоойлу чүүлдери кол черни ээлеп турар. Тыва Республикага күш-культураны болгаш спортту комплекстиг сайзырадырының программазын 1994—1996 чылдарда боттандырары-биле ажылдап кылган бис. Бир талазында ол программа тодаргай методиктиг сумелер хевирлиг болурда, ажылдың кол угланыышкының чадалар аайы-биле күүседип болурунун аргаларын өөренип көрүп турган.

— Амгы үеде республиканың спорт организациялары кадрлар-биле канчаар четчелеттингенил?

— Бо хүннүн байдалы-биле алгаш көөр болза, республиканың Спорткуркому болгаш ургуларның олимпийжи курлавырның спорт школаларында ажылдап турар бүгү кадрларның хөй кезии дээди база ортумак тускай эртемниг. Ол кижилерниҥ хөй нурууза спорт болгаш күш-культура системазынга хөй чылдарда ажылдаан, дуржулгалыг специалистер. Ындыг-даа болза бистиҥ кожууннарда ажылдап турар комитеттер даргаларының чүгле 30 хүүзү дээди база тускай ортумак эртемниг болуп турары хомуданчыг. Россияның улуг хоорайларында болгаш төптеринде күш-культура талазы-биле мергежилге өөренип турар аныяктар эвээш эвес. Кызылдың башкы институдунда база өске-даа черлерде ол талазы-биле өөренип турар келир үеним специалистеринге база идегел бар. Чижээлээргe, Кызылдың бир дугаар ортумак профтехучилищезинин баазында бо чылын чаа бөлүктү ажыктан бис. Оон доозукларын шиитпирлээр талазы-биле ийи удаа тускай доктаалды хүлээп алганы деп санаар мен. Ылангыя сөөлгү чылдарда бедик мергежилдиг спортчуларны дарый белеткээр талазы-биле хүлээп алдынган документ биске кол даяныр чүүлүвүс бооп турар.

Оон-биле чергелештир «Күш-культура болгаш спорт дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун төлевилели база белеткеттинген. Ында күш-культура болгаш спорт талазы-биле эрге-хоойлу чүүлдери кол черни ээлеп турар. Тыва Республикага күш-культураны болгаш спортту комплекстиг сайзырадырының программазын 1994—1996 чылдарда боттандырары-биле ажылдап кылган бис. Бир талазында ол программа тодаргай методиктиг сумелер хевирлиг болурда, ажылдың кол угланыышкының чадалар аайы-биле күүседип болурунун аргаларын өөренип

ИНТЕРВЬЮ

зынга хөй чылдарда ажылдаан, дуржулгалыг специалистер. Ындыг-даа болза бистиҥ кожууннарда ажылдап турар комитеттер даргаларының чүгле 30 хүүзү дээди база тускай ортумак эртемниг болуп турары хомуданчыг. Россияның улуг хоорайларында болгаш төптеринде күш-культура талазы-биле мергежилге өөренип турар аныяктар эвээш эвес. Кызылдың башкы институдунда база өске-даа черлерде ол талазы-биле өөренип турар келир үеним специалистеринге база идегел бар. Чижээлээргe, Кызылдың бир дугаар ортумак профтехучилищезинин баазында бо чылын чаа бөлүктү ажыктан бис. Оон доозукларын шиитпирлээр талазы-биле ийи удаа тускай доктаалды хүлээп алганы деп санаар мен. Ылангыя сөөлгү чылдарда бедик мергежилдиг спортчуларны дарый белеткээр талазы-биле хүлээп алдынган документ биске кол даяныр чүүлүвүс бооп турар.

— Амгы үеде манаа хамаарыштыр «Тыва Республиканың алдарлыг тренери» деп хүндүлүг аттың дугайында Дүрүм ажылдап кылдынган. Оон ыцай, «Күш-культураны болгаш спортту сайзырадырынга киирген үлүг-хүүзү дээш» база «Тыва Республиканың күш-культуразының болгаш спорттунун алдарлыг ажылдакчызы» деп тускай хөрек демдектерин бадылаан болгаш кылган.

Акша-төгерик берге, күрлавырлар дыка эвээш-даа болза, Тыва Республиканың Спорткуркомунун тускай стипендиялары тыпсын турар апарган бис. Бөгүнде ону эн шыырак 15 спортчу ап турар. Ындыг стипендиаттарның санын амдаа көвүдедир апаар бис.

«Эн шыырак спортчу дугайында конкурстун дүрүмү база ажылдап кылдынган. Ону чыл бүрүде түннеп турар. Ынчаарга, эки көргүзүглүг болган спортчуну база оон тренерин, спорт школазын азы клубту база шаннаар.

— Бо чылын черле нинтизиби-биле чеже маргылдаалар эрткенил?

— Бо чылын чүгле Спорткуркомунун шугуму-биле республика чергелиг 48 улуг маргылдааны эрттирдивис. Анаа киришкен спортчуларның саны 8 мүн оранчок ажып турар.

Моон мурнунда каш чыл дургузунда уттундура берген хереэжен улус аразынга спартакиаданы катап эрттирип эгелединис. Башкылар билин бедидер институт-биле демнежип алгаш, республиканың күш-культура башкыларының олимпиадазын эрттирип турар апардывыс. Красноярск крайның кызыгаарынга чедир «Сибириада-93» деп чадаг чаруш маргылдаазын база организастап турарывыс чаа эгелээшкин болуп турар. Ындыг хевирлиг чаа оюннар, маргылдаалар спорттун ангы-ангы хевирлериниҥ аайы-биле доктаамал немежип турарын көрүкчүлер, спортчулар, чон-даа билир.

Сөөлгү үеде бистиҥ ажылчорудулгавыска спонсорлар улуг дузаны чедирип турарын демдеглевес арга чок. Оларның дузазы-биле бо чылын безин республика чергелиг 7 маргылдааны эрттирер аргалыг болдувус. Келир чылын ындыг маргылдаалар, массалыг хемчеглер улам көвүдээр дээрзинге идегел улуг.

— Эрткен чылда Тыванын спортчулары Россия маргылдааларынга канчаар киришкенил?

— Бистиҥ республиканың шилиндек командазынын шыырак спортчулары Бүгү-россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларга бо чылдың дургузунда киржип келген. Ылангыя ча адарының мастерлери чедишкиннинг болган. Олар май айда Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк зоназының маргылдаазынга тиилээш, оон соонда сентябрь айда Россия кубогу дээш Истра хоорайга эрткен маргылдаага ийнги черни ээлээн. А Польшаның Лодзь хоорайынга болган делегей маргылдаазынга бирги черни ээлээн.

Амгы үеде Россияның шилиндек командаларының соссавында Тывадан 6 спортчу киирип турар. Оларның 3-ү — хостуг хүреш мөгелери, 3-үа адыкчылары. Ча адарының талазы-биле 1993 чылда эн дээре спортчу атты Е. Тутатчиковага, эн дээре тренер атты — оон адазы Е. Тутатчиковка тывыскан.

Хостуг хүреш талазы-биле Россия Федерациязының чемпиону болгаш шаннаалдыг черлерин ээлээн спортчуларга Артыш Доржу, Самдар-оол Даржаа, Буян Биче-оол болгаш Орлан Монгуш олар хамаарыжыр. Самбо хүрешке Аяс Монгуш Азиянын чемпиону атты чаалап алган.

— Сергей Ынаажыкович, бо каш-ла чижектерден көөрге, бисте спорт талазы-биле чедишкиннер эвээш эвес-тир...

—Шын, чедишкиннер бардаа болза, чедир кылдынмаан, шиитпирлеттинмээн айтырыглар база хөй. Оларның эн колу — спорттун материалдыг баазазының кошкаа. Чижээлээргe, бистe бар 163 улуг-биче спорт залдарының чартыындан хөйү септелге чорударын негеп келген. Оларның дериг-херекселин четчелээринии айтырыы бергедеп турар. 1991 чылдан бээр 8 спорт залының тудуу доозулбаан. Оларга тудуг материалдарын садып алыры, дериг-херекселдерни тургузары өртектер аартааны-биле күш четтинмейн турар. Чижээлээргe, Кызылдың мурнуу микрорайонунда профэвилеллериниҥ спорт залының тудуун «Тыва тудуг» каттыжыышкын чорудун турду. Ынчалза-даа бо чылдың чайгы үеэнинден эгелээш акша-төгериктиҥ чогундан ажыл турупкан болгаш үк тудугнун эжиктерин, сонгаларын болгаш өске-даа чүүлдерни оорлап каапкан. Самагалдайда болгаш Хандагайтыда спорт залдарының тудуу база дыка үзамдыккан. А Чыраа-Бажында спорт залын тус черниҥ улуртукчуларының деткимчези-биле харын ажыглалга киирген бис.

Кызыл хоорайга хамаарыштыр чугаалаар болза, Совет Тываның 5 чылы аттыг стадион, «Тайга» станциязында хаак баазазы муниципалитет эткөрөнгизинге кирген соонда, шуут ээнзиреп калган. А чаа спорт комплекизинде эптир бассейнинин болгаш өске-даа чүүлдериҥ өртээнин улуунга шүүтсүнгеш олче чон эвээш барып турар. Моон түҥнелинде үк комплексти ажыглаарының чарыглалдары дыка улуг болуп турар. Ынчангаш ону Спорткуркомунун эргезинче киирген кончуг шын деп санаар мен.

— Чаа 1994 чыл келген. Бо дээрге «Делегейниҥ спорт болгаш олимпийжи идеелдиг чылы» деп Каттышкан Нациялар Организациязы чарлаан болгай. Ынчангаш Чаа чылда чүү болап, чүү күзеп чоруур силер, Сергей Ынаажыкович?

— Мурнувуста келген 1994 чыл бистиҥ амыдырал-чуртталгавыска, ажыл-хереэвиске чамдык эки чүүлдерни сөөнээр боор деп үлүг идеелдиг мен. Ынчангаш ол бүгү бүдүнгүр-ле бөлүзүнам. Чаа чылда бүгү чангыс чер-чурттутларывыска, күш-культуржуларга, спортчуларга, ажы-төлүвүске быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзээр бодаан ийик мен...

— Кыска беседа дээш четтирдивис.

Виктор КАРА-САЛ чугаалашкан.

●Рынок болгаш бүдүрүлге●

АЛГЫ ТОННАР, УНТЫ ИДИКТЕР

Кызыл-Мажалыктың эзт комбинадының конторазының адаккы каздында унты идиктер кылып турар цехке кире бээримге, үш аныяк оол чай чок ажылдаан олурлар.

— Садыгларда кидис идик ховартаан, чон унты идик сонуургаар апарган. Улус садып алыры-биле унтылар даарап тур бис, ам беш идик белен— деп, бригадир Владимир Дашоолович Сат чугаазын эгеледи.

Бо цехти ажыткандан бээр үш чыл болган. Владимир Сат, эжи Дадар-оол Ооржак-биле Абакан хоорайга унты идик даараар талазы-биле тускай курсту дооскан улус болду. Бо үеним иштинде олар хөй унтыларны даарааш, комбинаттың садыынга дужааган болдулар. Идик даарарындан аңгыда, алгы чооганнарны, чени-чоктарны, черге ап чоруур мунгаш чоорганнарны, бичии уруглар идиктерин даарааш база дужааганнар.

— Комбинатка мал өлүрер сезон эгелээргe орта ажылдааш, оон сезон төнерге даараныр кириптер улус бис — деп, Владимир Сат чугаазын уламчылады.

Унты даараар материалдарны кайын тып ап турарын сонуургадым.

— Алгы-кешти боттарывыста белеткеп турар, а хөм, резина, хырба болгаш өске-даа материалдарны Абаканда идик кылыр черден садып ап турар бис — деп, бригадир харылады.

Ол цехте үшкү дааранык— Виктор Монгуш. Ол ажылдаала үр болбаан. Даараныр талазы-биле мактaлдыг ажылчын болду. Идиктен аңгыда, кышкы бөрт дээш, кылбазы чок кижи болду.

Аныяк оолдарның ажылжин комбинаттың удуртукчулары дыка деткип турар. Оларның кылган идиктери ангы-ангы дугаарларлыг, шынары кончуг эки. Оларның кылган идиктерин чон сонуургалды-биле садып ап турар.

Унты даараар цех-биле кожа даараныр өрээл база бар. Даараныкчы Зинаида Холаевна Ондар тон даараан олур. Оон ажыл-ижин сонуургап айтырдым.

— Чадаана хоорайның даараныр черинге 22 чыл ажылдаан мен. Дубленка тонну аңаа даарап өөренип алган мен. Колдуунда бичии уруглар тону даараар турдум. Борта келгеш үр болбадым. 42 дугаарлыг дубленканы ам доозуп турарым бо — деп, ол чугаалады.

Даараан тонун көөрүмге, кара хүрен будук-биле будаан хой кежи болду. Ол алгыларны ында будуп, эттеп турар. Тондан аңгыда, алгы хол-хаптарын база даараар. Даараар машинаны эргижирээн, бо-ла үрели бээринге хомудаар болду.

Дараазында алгы-кеш чымчадыр эттеп, будуур цехте ийи эр ажылчын сонга баарында кылып каан хереклерде алгы бышкаа чымчаткан турлар. Ук цехтиҥ удуртукчузу Иргит Дарын-Базырович Холай-оол. Алыс чүрту Мөнгүн-Тайга. Ажылдап чораан чери «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказы. Орта үр чыл ажылдааш, пенсиялап үнген.

— Алгы-кеш эттээр, будуурун Кызылда черлерден өөренип, билип алган мен. Оон келгеш Ак-Довуракта даараныла-трикотаж фабриказынга биче будүрүлге ажыдын алдым. Ажыл шүүдавайн барган. Мында келгеш бир чыл ажып тур мен. Цехте үш кижи бис. Михаил Монгуш, Кодан-оол Мижит Сукпакка тускай курска өөренгеш келген улус. Дериг-херекселдерни колдуунда боттарывыс тыптынып тур бис. Бистe ам дээрезинде бир станок бар. Алгыны чымчадыр, кыртыжын аштаар, дыраар, өннээр. Арай-ла күчүзү бичии, оон-биле-ле борастап тур бис. Алгыны хол-биле будуур, хеп чүүр машина садып алгаш аңаа будуурун бодап тур бис — деп, Холай-оол мээн айтырымга ынчаар харылады.

Бир будуурда 30—40 хире эки шынарлыг алгыларны шилип алыр. Будаан алгылар-биле дубленка даараар будуттунмааны-биле унты кылыр.

Алгы будуур химикаттарны Сукпактан алгы-биле орнап алган. Бо рынок үезинде ынчанмастын аргазы чок. Боттоттарын деткижери черле чеп. Ол будуктар ийи-үш чылда четчир.

Эттээн болгаш будаан алгыларны чурттакчы чон база садып ап турар. Олурар өрээли бичии, тар. Улуг өрээл болгаш болза дээр күзелин илереттилер. Алгыны кургадыр болгаш будаан соонда салыр чер чок. Будукта хоралыг будумелдер бар. Кырында столовая ажылдап турар. Оларга-даа хораны чедирип болур.

Оларның арга-дуржулгазын шекпээржилер. Бай-Тайга кожуунун «Бай-Тал» совхозунда кооператив удуртукчузу база өөренип алгаш чорун турар болду. Чаа 1994 чылда ажылиш ол черлерге база нептерээрле болзунам.

Хоюг-оол МӨНГУШ.

„МӨГЕ“

Кажан рынокче шилчилге эгелей берген соонда кижи бүрүзү боданып, кайыын, чүү тып ап болурул деп ынайбээр чоруп, тыптынып эгелээн. Чамдыктары коммерсантылаан, чамдыктары арат болгаш тараачын ажыл-агый тургускан, ийи-чангыс кижилер улустуң санчап мөлчүп тургаш кармактарындан акша үндүр шаап алырын кызыда берген.

Коммерсантылар Саян ажыл, бараан садып алгаш орнаарын орнап, улуг өртектерге сайгарын эгелээн. Ийи-чангыс кижилер оларны өттүнүп, идик-хеп болгаш арага аймаан садыглаш турупкан. Арат болгаш тараачын ажыл-агыйлыглар боттарынын шаа-биле тургустунуп, күрүнеден чээли алгаш машина-техника болгаш тудуг материалдары садын, бүт кырынга түрүп алырын ораалдажып эгелээн.

Ам хоорайда болгаш кожууннар төптеринде аъш-чем, идик-хеп саткан аныяк кижилер көвүдээн. Хоорайда чамдык будүрүлге болгаш хуу бажыннарны хүүжүткаш, ында боттарының садыгларын тургузуп алгылаан

Сөөлгү үеде кылган пиво болгаш самогон садар кижилер эвээжеп олар техниктиг спирттерни Саян артындан алгаш, маная таарыштыр холып алгаш, садыгларда өртек өзерге-ле өстүрүп каап, садыглап турар апарган. Көдээ черлерге 4—5 мунга, хоорайга 3,5-тен өрү муннарга садып эгелээн.

Ол бүгүнү өөренип көргеш, Хулер-оол Макарович Аскиров өскээр боданган. Чонга араганы улуг өртекке садыглап турар кижилер дээрге боттарының эрге-ажыын бодап, байыр алыксаан улус-тур, а чоннуң кадыы оларга бичии-даа хамаарылга чок. Мен кижилериҥ кадыын камгалаары-биле биче будүрүлге черин ажыдар мен деп шиитпирледим.

1992 чылда Х. М. Аскиров «Мөге» деп биче будүрүлге черин тургузуп эгелээн. Оон уставын болгаш ажылының кол угланыышкыннарын саазынга парлааш, дүрүм өзугаар бүрүткедип алган. Ук будүрүлгенин угланыышкыны мындыг: бирээде, тыва чанчылдарны катап өөредири: ийиде, национал аъш-чем аймаан будүрүп садары; үште, спорттун национал хевирлерин чон ортузунга сайзырадыры.

Каяа, чүү тургузуп алырыл деп айтырыгга ол доктааган. «Хүреш» стадиону чок боорга «Чайгы» ресторанны чугаалажып эгелээн. Чөпшээрелди мүн-не алган. Сөөлүнде ол черни бербейн барган. Бажын чоктар ниитилелиниҥ комиссия кежигүннери былаап аппарган. Ол черни ниитилел кылып чадашкан, ам шүүр өктаттынган. Думчукка түлгайда бызаа сугжу дээри ыцкаш, ол-бо черлерге чедип тургаш хоорай төвүнде «Найырал» кинотеатрының ийиги каъында бичии шайлаарак ажылып алган. Ол биче будүрүлениҥ тургузукчулары шупту мөге оолдар. Маадыр Монгуш, Родислав Намажап, Аяс, Владимир Монгуш алышкылар болгаш Алдын-оол Күүлат. Ынчангаш биче будүрүлгениҥ ады безин «Мөге».

Амгы үеде улус киноже шоолуг барбастаан, болчаг кылган аныяктар, үе эрттирер дээн чорумал кижилер, солун кино көөр дээн коллективтерден каш кижилер келир мындыг. Ынчангаш шайлап алыры-биле келген кижилер хөй эвес болгаш, шоолуг орулга чок. Мындыг таварылгада өскээр хөделир апаар.

Х. М. Аскировтун чугаалап турары-биле алырга, чоннуң кадыын камгалап алыр талазы-биле спортту сайзырадыры болур. Ол болу ыцай-бээр чорун, хүрежир содак-шүдакты болгаш кедер идикти кандыг янзылыг кылып алырын планнап, ону даараан аныяк мөгелерге садары, маргылдаа үезинде ырак черлерден келген мөгелерге национал чемнерни кылып бээри, тыва чанчылдар өзугаар оларны хүлээп алыры болур.

Эрткен маргылдаалар үезинде Х. М. Аскировтун удуртканы биче будүрүлгениҥ ажылдакчылары моол мөгелерни халаска чемгерип турганнар. Кааяа-даа чораан, бодунун хүндүлээчел тыва чанчылдарын, национал хептерин кедип алыры күзенчиг болгай. Чанчылдарны улуг улустан өөренип алыр ажырбас а национал хептер даарап алырда торгу херек болгай. Ону садып алыр дээргe, балдыры арай «кошкак» болган.

Күрүнеден чээли ап көрбээн болгаш, ону чээп алырын ораалдашкан. Будун чартык чыл иштинде сүржүп келген. Боттарының чээли алыр банкызының кредит начальниги моон мурнунда хостуг хүрешке хүрежип чораан, Москва хоорайның чемпиону В. В. Содунам болган. Бо-ла биске дузалаптар боор дээш чеде берген. Бүгү чүвенин бажы мүн-не эглип келген. Оон соонда от өшкен. Дарга чөпшээреваэн. Мөге оолдар боттары безин чедип турган деп Хулер-оол Макарович хөнү калып калган чугаалап олурду. Спорт болгаш күш-культура талазы-биле күрүне комитеди дузалаптар дээргe, боттары безин чединмейн турарының дугайында С. Ы. Ооржак чугаалаан.

Ындыг таварылгаларда тывынгыр ажылдап, өскээр хөделир апаар. Аскиров боду коммерция өзугаар ажылдаарын бодап турар. «Тайга» станциязынга мөгелериҥ арат ажылагыйын тургузар бодап турар. Сөөлгү үеде хүрештерге шүүлгеш алган аъттарын оорлап турар апарган. Ол малдарны «Тайга» станциязынга кадарып, ону өөредип, анаа дыштанып келген кижилерге мундурүп өөредиф. Оон-биле чергелештир хөгжүмнүг тыва аялгалар чангыланыр апаар. Ындыг хөглүг чеоге кым дыштаныксавас боор. Ынчангаш чоннуң кадыын ынчаар камгалап алырын директор аазап олурду.

— Чамдык арат ажыл-агыйлыг кижилер акша хереглей бергеш, садар дээн эъдин базаарда садыглап олурар кадайларга чиик өртекке бергилепкеш баар-дыр. Ажыл-агыйлыг улустар далашкаш чүүлүвүне ийикпе, орта билдинмес. Оон соонда ол кадайлар ийи-үш катап улуг өртекке садып олурар. А херек кырында хоорайда чурттап олурар орус кадайлар ынча хөй мал азырап олурар эвес. Барын көөр болза ол-ла кырган кадайлар хүнүүн-не эът саткан олурар. Ону хынап, контрольдаар деп чүве безин чок апарган шагдыр бо. Мен олар дег аная улус мөлчүп, акша алырын кызытпас кижи-дир мен. Ынчангаш хомудалым дыка улуг ийин— деп мүнгарап чугаалап шаг болду.

Шынап-ла, Х. М. Аскировтун чугаалап олурарында чүве-ле бар. Кижи холундан чиик өртекке алгаш, ону ийи-үш катап улгаттырып тургаш садыглаары дээргe мөлчүкчү чорук-тур. Ындыг улустарның оруун моондактаар үе келген. Бо талазы-биле үндүрүг инспекциязы болгаш ында полиция чери кады хыналдаларны удаа-дараа кылыры күзенчиг. Неделя-неделязы-биле садып турар эъттерни олар кайын тывар боор, ону тодарадыры черле чептүг херек. Аскировтун ол чугаазынга мен база каттыжар мен.

Бир эвес «Мөге» биче будүрүлге бут кырынга түрүп келир болза ында бодалдар-ла хөй. Спорттун хоочуннарын болгаш инвалидтерин улуг-улуг маргылдааларже халаска чалап, оларны чемгерер. Оон аңгыда коммерция өзугаар Кызыл хоорайга национал чем кылыр тускай столоваяны ажыдарын база планнап турар. Шынап-ла, боттарывыстың чемнивисти өске черлерден келген аалчылар чивейн турар болгай. Шөйген болгаш баскан быштактарны, куткан ханнарны, манчы, хуужүрну, курут, аржыны, соктаан тарааны, далганны чүге садып болбас деп. Столовая турар болза өлүрген чүвезинин ханын күдүп алгаш келир араттар хөй болгай. Олар ол столоваяга дужаап-даа тургай.

Хүрештин төөгүзүнүн дугайында ном бистe чок, бо талазы-биле боданза эки. Бодум таламдан чыып алган архивтерим бар-ла харын. Аскиров база чыып турар болду. Моон сонгаар харылзажып тургаш ону кылыр апаар.

«Мөге» биче будүрүлгеге Көдээ ажыл-агый яамызы болгаш совхозтар директорлары улуг дуза чедириптер боор дээрзинге үк будүрүлгенин директору бүзүреп олурар.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

Ак халаттыг кижилер

ЧОНУНГА МАКТАЛДЫГ

Шактар-оол Датович Хомушку 1971 чылда Кызылдың медицина училищезин доозупкаш, Барыын-Хемчик кожуунга чедип кээргe, ону Эрги-Барлык суурда салбыр эмнелгезинин эргелекчизинге ажылдаары-биле чорудупкан. Училищени чаа дооскан, аныяк эр ажылды хүлээп алгаш боданып орарга, бергези кончуг ышкаш болган. Эрги-Барлык сумузунда чурттакчы чоннун сана өске суурлардан хөй, девискээри улуг. Ынчан участок эмнелгезинге аарыг улус чыдар коппус, хереэженнер божуур өрээл, лаборатория турган болгаш үш медсестра, бир уруглар эмчизи база акушерка — алды кижи ажылдап турган.

Ажыл-агыйны таарыштыр тургузуп, кожуунуҥ улуг эмчилери-биле арга-сумени солчуп, кызымак ажылдааш Шактар-оол Датович чоорту бодунун ажылынга ижигип, ам 22 чыл дургузунда ол салбыр эмнелгезин удуртуп ажылдап турар.

— Амгы үеде бистe аарыг улус чыдар 15, а божуур хереэженнерге үш орун бар. Ниитизи-биле 20 кижи ажылдап турар бис — деп, эмнелге эргелекчиэ ажыл-ижин таныштырып эгеледи.

Бо үеним иштинде эмнелгениҥ баазазы элээн улгаткан, аарыг, кижилер эмнээрингe таарымчалыг үүлдер ам бар апарган. Аарыг улус хүлээп алыр, сыкыртыр, эм шыгжаар черлер, эм садар киоск, төпчүткен котельная, машина гаражы, хан, албан хүлээп алыр лабораториия дээш, элээн үүлдерни немей түүп кылган.

Эмнелге коллективи эп-найыралдыг, кижилериҥ кадыкшылы дээш чаңгыс аай демисежип шыдаар, бижыг турасоруктуг улус дээрзин Шактар-оол Датович мактап чугаалап олурду. Бо чылын участок эмнелгезинге 12180 кижи хүлээп алыышкынга келген, а чыдар салбырга 266 кижи чыдып, кадыын экижиткен.

— Чылдан чылче анализтеп көөрге, улуг-даа, бичии-даа улустун аарыыры эвээжээн, өлүр чоруктар кызырылган, халдавырлыг аарыглар барык чок болуп турар. Өкпези аарыг улус 72 турган болза 48-те, а ажык хевирниҥ 12-ден 3-те келген. Хан базыышкыны улуг, дегдирип аараан, бижектешкен улус хөй келир-дир — деп, Ш. Хомушку улаштыр чугаалады.

Эмнелгеде үр чылдарда кызымак ажылдап турар эмчилер, эмчи сестралары хөй. Садыгмаа Хойтпак-ооловна Бай-Кара Кызылдың медицина училищезин дооскаш, ында ам 20 чыл хереэженнер эмчизи болуп ажылдап турар. Чүгле бо чылын безин 40 бичии чаштарны ол хүлээп алган. Иелериҥ божуур чоорту мында база кызырылып турар болду. Бир эвес 1980 чылда 80 ажыг не божуп турган болза ам оон чартыы болуп турары ол. Акушерканың хайгааралында 668 хереэжен бар.

Уруглар эмчизи Алефтина Каллар-ооловна Саяны база келер мактаар. Уруглар эмчизинин, ийи эмчи сестразының хайгааралында 14 хар чедир 1108 уруг бар. Аарыг улус чыдар салбырда санитарка Алефтина Саяа. Белекмаа Хомушкунун ажылын база-ла мактап чугаалажырлар.

Рынок үезинде аъш-чем, эмтан-биле эмнелгениҥ хандыртынып турарын сонуургаарымга, хомудал чок болду. Кожуун эмнелгези тускай фонду өзугаар эмин аъш-чемни берип турар. Картофельди боттары тарып, ажаап алган. Эмнелге бо чылын кышка багай эвес белеткенген. Чеп аданга 15 чыл болган одалга системаларының демир хоолайларын солуп кылган, 200 тонна хомуур-дашты дужуруп алган. Ынчангаш эмнелге чылыг, чырык.

Суурда уруглар садында турар чаштарның кадыын база ортумак школада өөреникчилериҥ арыг-силиниҥ, интернатта, столоваяда байдалды үргүлчү көөр бир-бир эмчи штадын ажыткан. Бо эмчи ажылдакчылары-биле эмнелге улузу бир деминг ажылдап турарлар. Суурда кудумчу бүрүзүн санитарка, эмчи сестраларынга быжыглаан, айда кадарчыларже бир удаа үнүүшкүннерни кылыры албан. Бажыннарында хоочурап аараан, чартыктаан улустуң барып эмнээр, эмчи ажылдакчыларының ажылы чымыштыг.

— Ам суурга сүт кухнязы ажыдып алза деп бодап турар мен. Мону кылырынга аппаратуралар, дериг-херексел херек болгай, ону садып алыр апаар. Бистe акша-төгериктин байдалы берге, а совхоз биске дузалавас, акшазы база чок. Кожуунда чаңгыс Ак-Довурак хоорайда сүт кухнязы бар, өске черлерде чок. Бо айтырыгны кожуунун эмчилери көдүүп-ле турар, а түннел ийи бөлүп түрары хомуданчыг деп, Шактар-оол Датович бир бодалын мынчаар илереттi. Оон аңгыда чиннеп эмнээр аппаратураны ажыглап эмнээр сорулга эмнинде база-ла бар.

— Шактар-оол Датовичиниҥ коллективинин ажылдап турары эки улус, чондан оларның адрезинге ындыг-мындыг хомудал кирбейн турар. Оларның кызымак ажыл-ижин солун, сеткүүлге-даа биживаэн чүве— деп, Эрги-Барлык сумуу чагыргазының даргазы Владимир Севээнович Иргит мээн-биле ужуражып келгеш чугаалады.

Көдээ суурнун эмчилери бодунун хундуткелин чаалап алган, амыр-дыш чок ажылдап турар-дыр деп билип алдым.

Хоюг-оол МӨНГУШ.

ЭМЧИЛЕРГЕ МӨГЕЙДИМ

Эмчилер дег буянныглар кайда боор. Бажымда эрги кемдээшкиним киргеш, холубдум билинместеп, ийи караам чарлы бер чазып, бергедеп турумда. Чадаана хоорайның эмнелгезинин нерв салбырының эмчилери, эмчи сестралары, амы-тынымны ап, бүт кырынга тургузуп кадылар. Эмнедип турган эмчим Алла Бай-Караевна Донгак, эмчи сестрам Оюмаа Сарыгланың аарыг кижи дээш, бүгү сеткилинден сагыш салыышкының, аваангырын, тудунгуун, аарыг кижилерге эптиэвиленин кырган кижи мен хамаанчок, чүве билбес тенек оолдар, уруглар безин өскерип чугаалажыр. Мээн ол буянныг уругларым, эмчилерим ажылжынге бердинген, ак сеткилдиг өзулуг ак халаттыг, эриг баарлыгларның бирээзи. Оларга арткан бүгү назынымда черге чедир мөгейип чоруур мен. Эмчилер дег амыр дыш чок, харысалгалыг ажылдыг кижилер чок. Оларның чаңгыс шимчээшкининден безин аарыг кижиниҥ салым-чолу шиитпирлеттинин болур. Ам Алла Бай-Караевнаның ачы-буяны-биле сегерел, ынак ажылымче эглип келир аргалыг апардым.

Үнүп келген Чаа чыл —1994 чыл-биле мээн болгаш өскелериҥ-даа амы-тынын алган, ап чоруур буянныг эмчилер Алла Донгакка, Оюмаа Сарыглаага күрлак чедир мөгейип, оларның амыр-дыш чок ажылжынге чединишкиннерни күзеп каалы.

Эдер-оол МОНГУШ.

КЭЭРГЭЭР СЕТКИЛИ КАЙДАЛ?

1993 чылдың декабрь 16-да үнген № 238 дугаарлыг «Шын» солунда «Коргунчуун» деп эгелиг чүүлдү номчааш, бодаалымны бижидим.

Шынап-ла, Ольга Чүлдүмүн бижип турары ышкаш шак ындыг берге аажы-чаңныг кижилер барын база Кадык камгалал яамызынын бо алырны харылап турар кожуннарда, хоорайларда улуг эмчилериҥ ажылынын четпестерин ол көргүзүп турар. Дежурный эмчи Т. К. Опай аарыг кижилерге ындыг хамаарылгалыг болур болза кижилер дээш, оларның кадыы дээш ажылдаар эргези бар бе деп айтырыг тургустунуп келирдир. Ольга Чүлдүмүнүн «бир эвес эрте берген болзумза, кым бурууулуг болурул дээн айтырыы ажык хевээр аътып калган. Шак ындыг кээргээр сеткил чок дон баарлыг кижилер ак халат кедип алгаш, эмчи болуп ажылдап чоруурга, эмчиниҥ ыдыктыг дангыраанга канчап-даа таарышпас-тыр.

Ам бистиҥ Хандагайты суурга болган ийи таварылга. Кончуг аныяк үезинде, хөй ажы-төлүг А. Монгуш дээрзи Хандагайты эмнелгезинге сыкыртып алыры-биле эмин түүп алгаш чеде берген. Эмчи ол бергедеп турган аарыг кижиге дуза кадар хамаанчок. «Арагачылар, бээр чүге кээр силер?»—дээш, үндүр ойладыпкан. Ол аныяк ада сыкыртып алыр эмчи дилеп турда, чүвенин хөлү эрткен, хөй ажытөлүн өскүс арттыргаш, чырык черден чарлып чоруткан. Ам оон чаш уруглары адазын сактып, аваазынын мойнундан куспактанып алган, ийлеп турарына база-ла ак халаттыг эмчи кижи бурууулуг.

Ийиги таварылга. Дус-Даг сумузундан херек аайы-биле Хандагайты суурга келген С. Донгак столоваяга чемпенип олурда, болунун байдалынын чиктин кончуг боорга, эмнелгеже базыпкан. Пат боорда уруглар эмнээр салбырга чедип келгеш, «Ат болдум, дузалап көрүңер»—деп дилээн. Ажылдап турган эмчи Зоя Маадыр-оол аарыг кижини хынап көөрге, хан базыышкыны улгаткан болган. Ынчан З. Маадыр-оол ону дораан сыкыртып, хемчег алган соонда аарыг кижиниҥ байдалы экижип, эмчиге өөрүп четтиргенин илереткеш, чаныр чоруткан.

Ынчангаш шынап-ла, эмчи шугумунга чонга каржы-хажагай, кээргээр сеткил чок кижилерге чоннуң кадыын бүзүреп болбас деп билип тур мен. Бо айтырыгны Кадык камгалал яамызының ажылдакчылары кичээнгейлиг өөренип, хемчегден алыр болза эки-дир. Кандыг-даа байдалдыг болза, аарыг кижиге баштайгы дузаны чедирери эмчи кижиниҥ ыдыктыг хүлээлгези болур ужурлуг.

Кызыл-оол ООРЖАК.

Хандагайты суур.

ИЖИМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

КАДЫ ИШКЕШ

Кызылдың алды дугаар дача ниитилелиниҥ декабрь 19-та эр кижилериҥ өлүг мага-боду тывылган. Ол дээрге И. Хорошавин болгаш В. Погорелов оларның мөчүү болганы истелгеден илерээн. Олар дириг турган, мурнунда хүннүн кежээзинде дачага К. деп хамаатының бажыңын

Степан САРЫГ-ООЛ. Тыванын улустуң чогаалчызы

КЫЖЫН

«Эртинелиг» колхозта» деп тоожудан үзүндү ●

Шанак өөзиниң шыгыраары ыры-биле ыы-даа маргышканзыг, бөрү-биле херишкен эниктер-даа сагышка кирер.

Хемниң ийи талазында улуг сыннар, оон хар-хөрде дүнү берген ылым-чылым кылдыр өлүгленген өзеннер, өзимнер болгаш хая-дажы кышкы сооктун ам-даа чагырга чок дошкун күштери — кинчи-беги бар-дыр деп чүве билдинип кээр. Чайын өртерге тоол-тоожу ышкаш өнтүр, чараш, хүн безин өтпес шыргай, ууттунмас бады келгилээн турар хип, торгу, маннык дег өзим-арга ам туман, шанга туттуруп бектеткен, ыгыйгылай бергилээн, арган-арган, чанагаш сырбагар куу апаргылаан. Аразында харылзаа-даа чок, чайгы ышкаш ээлдек-эвилен куспактажып, четтинчипкен ошкажып, сагланайнып турар чүве чок.

Оларга үзүктел чок аян тудуп, мактап ырлап турар түмен ыраажы, хөгжүмчү куштар-даа чок, агаарже боолапкан дүүргениң тараа огундан дора тарап читкен. Улуг-даа, биче-даа ыяшты көөрге, дөгере-ле бир айыылдыг халапка туттургаш, баштары элекке агара берген чүве дег өгбегер куу шан. Ол ыяштың аразындан дааш үнзе-ле, ында-мында сооктун «хол-кызарында», «саагында» чаш ыяштарның сөөгү сына берген ышкаш дырс дээн дааштар дыңналгылаар. Эртинелигнин эрте-бурунгу, хөлчок чоон теректери безин чанагаш, демирлеп каан ышкаш хөлүгүр, ыыт чок түргүлаар.

Ындыг болза-даа час, чай дүжүп кээрге, олар база катап хостуг тыныр, сагланайны бөөр кылдыр эрткен чайларның ачызында черниң бүгү-ле хайыразын дазылдамыр, будук салаазында долдур шингээдип алганна болгай деп, чаагай бузуреллер сеткилди чоргаарадып келир.

Кышкы хүн удаар эвес, орайтай хона берген: ажышүүш дээн соонда, хем унунун удур каккан кежээки чывары думчук болгаш чаактар бажын ажыг дылы-биле чылгагылай бериптер. Орук дооразындан чыглып келген чүзүн-баазын бодалдарым тоо-быдарады чиде маннажы бергилээн.

— Шу! Изиг тыныш туман дүжүр ыдып олур! — деп, Шавыдарның дынын шелтеш, алгырыптарымга, шынап-ла, чалы дугадан бедип келген соонда, черниң оргу-дескизи билдирбестээн. Оон ийи танаандан уштунуп чаштаан ак-ак сноптар дег тыныштар болгаш ооң дөрт хүрээ-дагаларының ооп октаан хүүрек-хүүрек харлары шанак кыры-биле бүлүттап эртип турду. Шак ынчалдыр каш харбаныпкан соонда, «Эртинелиг» колхозунуң суурунга чырык имир-биле кады кирип келдим. Ында-мында сайгылгаан оду чайыннаан, оон-моон үстүг-чагзыг хлебсиг чаагай чыттар ажыг чыварны солуй берди. Кежээки чем быжырган печкаларнын бус тыртар хоолайлары ажык болбайн аан. Ол байтыгай колхозчуларның бажыңнар чанында кажаа, херимнеринден көк-сула болгаш сигениер чыды кээп турганы илдең: суур ортузунга оожумнадыптарымга, күжүр азырал Шавыдар орангылай каапты.

Аъдымны хар чок курраг өдектиг сери адаанга баглааш, бажыңче кире бөөдим. Хаалганы ажыда кааптарымга, мени хөме базып кирген сирбегер куу арзылаң ышкаш соок бажыңның чылыы-биле сегиржип алган дораан-на уушпарладып каапты.

Тараачы бир эштиг, нелээ хөйленнигг шыдыраалаан олурлар. Ооң кадайы Сырга печкада хлеб быжырып тур.

— Бүгүдээ, экин!

— Экин.

— Экин, силер эки бе!

Кежүй берген холдарым ээлбейн турда-ла; Тараачы мээң чагымны болгаш пальтомну ынаар пөс көжеге артынче аскылапкан.

— Аа, чоп кончуг соогул!

— Улам-на дынзып турар ийин харын. Бертен радиобиле дөртен үш диди. Дүүн эртен үжен сес дээн чүве болгай — деп, Тараачы чугаалады.

— Мыя школа-биле аразынга безин мээң ургуларым дондувус дижип келбедиве — деп, Сырга ажылдавышаан, ашаанга улашты.

— Ча, мал-маган кайы хире хүр-менди тур моонар, эштер?

— Мал-даа хүр ийин. Районувус төвүнде солун чүү бараалгап тур.

— Онза-ла чүве чок, тайбын...

— Ам дээрезинде мал серт-даа дивээн болгай аан бо — деп, Тараачының кады шыдыраалап орган эжи оол шыдыраазын холу-биле чайлады итпишаан, чугаага киржип эгеледи.

— Оо, утканы удуп, уттурганы уттуруп-ла турар болзун! — деп, менээ үзе кирдирген салыгны сакты хонуп келдим.

— Ындыг-ла болзун, чорук чогузун! Көрдүң бе, эш Тараа, йөрээл меңээ доктаап тур. Мээң удуум бирээ артык болдур ийин! — деп, оол амыран харылылады.

— Че-че, мактанма, дөмейле көсту бөөр, корреспонденчи Хорлуг дарга чандыр көрбес деп бил, эш Демир-оол. Көш безин орта харылай албас эш-тир ийин—деп, Тараачы база-ла эжин дүзай каапты.

— Көк сигенде турар мал серт дээр туржук, харын семирип турар болгай аай моонар — деп, Сырга үзе кирдинген чугааның үдазын ужуун салбайн чугаалады.

— Малынар бүрүн сигенде туруп алган-дыр аа?

— Турза чогуур — саар, ажылдаар ийикпе, азыраар мал шагла-ла. Кыштагларда чер оттаар малдар бар ыйнаан.

— Бистиң колхозтуң кажаалары ышкаш шак ындыг кажааларда көк сиген чип турар мал кыш-даа көрбес. Ол байтыгай даштын мээң хууда ийи инээм безин анаала бөдүүн, мүңгаш кажаалыг хирезинде сигенге кирген соонда, күзүн хар чаапканда кезек када чер оттап турганындан ыракта-ла артык сүттели бердилер — деп, Сырга дүрген-дүрген ажылдаан аайы-биле дынзыгдынзыг чугаалап турду.

Удаааанда-ла стол долдур чемни ооаалапкан. Шайлавышаан, күскээр чайын тараата таныжып турганывысты сактып хөөрежип, каттыржыпдаа эгелээн бис. Дөрүнде өрээлге кичээлдеп олурган, хөлчок дөмей платьелерлиг ийи өөреникчи ургуларын нелдирзин ангы столга олуртуп каан. Олар ында база-ла каттыржып, хөөрежип, шайлап олурганнар...

ТЫВА БОЛГАШ МООЛ ДЫЛДАРДА ДӨМЕЙ ФРАЗЕОЛОГИЗМНЕР

Ийи азы оон-даа хөй сөстерден тургустунган, көжүрген уткалыг болгаш дылда доктаамчып быжыга берген сөстер каттыжыышкынын фразеологизм деп турар бис.

Фразеологизмнер дээрге кандыг-даа дылдың эн-не дээштиг, чемниң болза эн-не сүүзүннүг чери ол. Төрээн дылым тыва дыл деп санап чоруур кижи болза, оон фразеологизмнер дээр кайгамчык чараш байлаан билбес чүве болза, ол кижи төрээн дылын эки билбес, аная ёзулуг ынак эвес кижи-дир деп санаар апаар. Аңгы-аңгы чылдарда дөмейлешкек фразеологизмнер бо-ла таваржыр болгулаар. Ам тыва дыл-биле моол дылдарның аразында дөмей фразеологизмнерни болгаш оларның чижектерин көргүзүп көрейн. Тыва болгаш моол дылда дөмей фразеологизмнер канчан тыптып келген чүвел дээр дугайында бодал. Моолдар биле тывалар шагшаандан тура кожа-хелбээ чүрттан чораан болгаш оларның амыдырал байдалы дыка чоок. Тывалар-даа, моолдар-даа көшкүн, мал амыдырал-дыг, аннаар, чер ажылын бичии кылыр чорааннар. Тыва дыл-биле моол дылдың дыка үр үениң иштинде чоок, сырый харылзаалыг чораанының дугайын тыва дылдын өске шинчээчилери (Д. А. Монгуш, Ш. Ч. Сат, Б. И. Татаринцев, И. А. Батманев, З. Б. Чадамба-Арагачы) боттарының ажылдарынга демдеглеп турганнар. 1921 чылдан 1930 чылга чедир Тыва Арат Республикага албан бижиин моол дылга бижип турган болгаш тыва солуннар, сеткүүлдер база моол дыл кырынга парлаттынып турган. Ынчангаш моол дыл тыва дылдан дыка хөй сөстерни болгаш фразеологизмнерни үлегерлеп алган ийикпе азы тыва дыл моол дылдан база эдээн хөйну шингээдип алган деп болур. Ынчангаш тыва болгаш моол дылдар бот-боттарынга үүүр-дедир салдарлыг болган. Оон үжүн бо ийи дылларда дөмей сөстер болгаш фразеологизмнер хөй бооп турар. Моол дылдын фразеологизмнерин моол дылдарның шинчээчилери эртемленнеп А. Лувсандэндевтин, Г. Д. Санжеевтин, Чой Лувсанжавтын болгаш Т. Ц. Пюрбеевтин кайгамчык солун ажылларындан тып алган мен. Тыва дылдын фразеологизмнериниң дугайында эртем ажылы бижип турган, тыва, моол дылдарда дөмейлешкек 150 ажыг фразеологизмнерни тодараткан мен. Ол дээрге бирээде, моол болгаш тыва дылдарда сөстернин үтказы шүүт дөмей фразеологизмнер-дир. Моол дылда болгаш эдээн каш түрк дылдарда дөмейлежип турар фразеологизмнер база бар. Оларның чижээ: тывалап кулаа кадыг, хакастап кулаа хатыг, а моолдап чих хатуу дээрге кулаа дулей дээни ол; тывалап көк дээр! алтайлап көк тенери!, а моолдап хөх тэнгер! дээрге өршээ хайыракан, бурган өршээ! дээн уткалыг; тывалап бараан болур, кыргыстап бараан бол, моолдап бараа болох дээрге ажаартеп ээр, айбычызы болур дээн уткалыг; тывалап аас ажар, түүктеп ыз ачмак, моолдап ам ангайх дээрге чүве чугаалаар, улуурланыр дээн уткалыг; тывалап карак чивеш дээн аразында, кыргыстап көз илеэшкенче, моолдап нуд цавчрах зуур дээрге кончуг дүрген, карак шийе кааптар аразында дээн уткалыг; тывалап баш көдүрбейн, кыргыстап баш көтөрбөй, моолдап толгой оргохгүй дээрге амыр-соксаал чок, үзүк чок дээн уткалыг. Ындыг фразеологизмнерни түрк-моол ниити фразеологизмнер деп болур. Ам тыва, моол дылдарда дөмей фразеологизмнер. Тывалап аксын тыртар, моолдап амаа татах дээрге керек чок чүве ыыттавас дээн уткалыг; тывалап угаан-куду үнер, моолдап сунс гарах кончуг коргар дээн; тывалап адыш дег, моолдап алгын чинээ дээрге азарганчыг, чөгенчиг бичии дээн уткалыг; тывалап аксын туттунар дээрге чогуур үезинде чугаалаваан чүвези дээш хомудаар дээн уткалыг, а моолдап амаа барих дээрге хомудааш аксын туттунар, азы чугаалавас ужурлуг чүвени чугаалапканы дээш хомудаары; тывалап аксын алыр, моолдап ам авах дээрге кижиниң сөзүн, чугаазын дыннаар дээн уткалыг; тывалап аас эдер, моолдап ам гарах дээрге кандыг-бир чүвени кылыр мен азы бөөр мен деп аазаар дээн уткалыг; тывалап бодун туттунар, моолдап биеэ барих дээрге кандыг-бир чүвени чугаалаксаан азы кылыксаан күзелин өжүрүп, чавыып алыр дээн уткалыг; тывалап сөөгүн тудар дээрге чок болган кижини ажаар дээн уткалыг, а моолдап яс барих дээрге кадыылган чүсту эвинче кирер тулар, азы чок болган кижини ажаар дээн уткалыг; тывалап хол куруг дээрге чүзүлаа чок ядыы, азы сартык чок, белек чок дээн, а моолдап гар хоосон дээрге холунда чүүдаа чок, куруг дээн уткалыг; тывалап хол чедер, моолдап гар хурэх дээрге кандыг-бир чүвени холу-биле дээптер, холу-биле хаптар дээн уткалыг; тывалап холга кирер, моолдап гар орох дээрге кандыг-бир кижиге, улуска туттуруп алыр дээн уткалыг; тывалап адын баксыралыр, моолдап нэр гүтаах дээрге кандыг-бир кижинин ат-алларыңа багай чүве кылыр дээн уткалыг; тывалап карак ажыт, моолдап нуд далд дээрге кым-бир кижи чокта, көрбээнде бир багай чүве кылыр дээн уткалыг; тывалап эъдин чиир, моолдап махаа идэх дээрге хилинчектенир, кандыг-бир берге чүвени кылыр дээш пат могаар дээн уткалыг; тывалап карак мегелээр, моолдап нуд хуурах дээрге кандыг-бир багай чүвени эки кылдыр көргүзер дээн уткалыг; тывалап бажыңга суг кудар, моолдап орой руугаа ус хийв дээрге кандыг-бир кижиге азы бодунга бак чүве кылыр дээн уткалыг; тывалап узун дылдыг, моолдап урт хэлт дээрге хопчу, чаргычы дээн уткалыг; тывалап сөөгүн салыр, моолдап ясаа тавих дээрге (бир черге баргаш); өлүр дээн уткалыг, тывалап хүнүн манаар, моолдап одроо хүлээх аарыг кижи өлүр чеде бөөр, улавас өлүр деп барган дээн. Оон ынай чамдык сөстерин моол дылдан оччулдуруп алган хевирлиг фразеологизмнер база хөй. Оларның чижээ: тывалап ала көөр, моолдап алаг узэх дээрге бир кижиге эки хамаарылгалыг, өске кижиге багай хамаарылгалыг болдуу, таныш-көрүш тыртары; тывалап хоп дажыыр, моолдап хов зоох дээрге улус аразында бир кижи ынча диди, мынча диди деп багай чугаа чарадып, улус бакташтыгары; тывалап чези көстүр, моолдап зэс нь цухуйж байна дээрге багай четпес талаларын улуска билдирип каар дээн уткалыг; тывалап тала-дугай тыртар, моолдап тал тохой татах дээрге өске кижилерге эвес, бодунуң чоок кижилеринге, дөргүлтөрелингге эки чүве кылыры; тывалап дуза кадар дээш дужамык халдадыр, моолдап тус болох гээд тушаа болох ж дээрге кандыг-бир кижиге эки чүве кылыр, дузалаар деп чыткаш, улам бак чүве кылып каары; тывалап хопка кирер, моолдап ховд орох дээрге улустуң бактап, хоптаан аксын дыннаар, улус аразынга чугаага кирер дээн уткалыг; тывалап холу бош, моолдап гар сул дээрге чүве камнавас, экиргек, бодунга чүве тутар болза оозун камнавас, дораан улуска берип аар дээн уткалыг; тывалап холу тырыым, моолдап гар татуу дээрге хаваа, кижиге белен чүве бербес дээн уткалыг; тывалап арны кызыл өрт апаар, моолдап нүүрээс гал гарах шиг болох дээрге кончуг эпчоксунуп, ыятканындан арны кыза бөөр дээн уткалыг; тывалап арныныңг кежи кылын, моолдап нуур зузаан дээрге белен чүведен ыятпас, ыядыр деп чүве билбес дээн уткалыг; тывалап бажын төөредир, моолдап толгой эргүүлэх дээрге кым-бир кижини мегелеп хөөредип турган оон бодунга ажыктыг чүве кылып алыр дээн уткалыг, тывалап сугга дүшкен куске дег, моолдап усан хулгана болох дээрге буткуп бодуп өл кылдыр дерилер, бугу кеткен хеви бичии-даа курраг чер чок кылдыр өлөр дээн уткалыг; тывалап кеш биле сөөк, моолдап арыс яс хоёр дээрге бичиндаа туттунар эът чок аргаа дээн уткалыг; тывалап мойнунга олуруур, моолдап хузуун дээр нь зайлдах дээрге кым-бир кижини шүүт чагырып, бодунун куду кылып алыр дээн уткалыг. Моолунда мойнунга эзер чок олуруур деп турар. Тывалап кудурүүн мунуптар, моолдап суулээ хавчик дээрге моолунда кудурүүн кызыптар деп турар, коргар, чылбаңайнып, чашпаалаар дээн уткалыг. Тывалап арага хавы, моолдап архины луу дээрге моолунда арага саваазы дээн, хөй арага ижер, оон өске билир чүвези чок дээн уткалыг. Тывалап сеткил амыраар, моолдап сэтгёл амрах дээрге оожургаар, сагыжы ажыыр дээн уткалыг; тывалап назы бараар, моолдап нас барах дээрге кырып чөнээш өлүр дээн уткалыг; тывалап бурган өршээ, моолдап бурхан өршээ дээрге кадык-чаагай болуңар, кадык-чаагай болзун деп күзээнин илередир; тыва улустун аас чогаалында төрел аралчыыр, моолдап торол солих дээрге кижиге хамаарыштыр өлүр дээн уткалыг.

Ынчангаш бис тыва болгаш моол дылдарда дыка хөй дөмей фразеологизмнер барын маннаа дөмейлеп таныжып көрдүвүс. Ол чүүү көргүзүп турарыл дээрге, тыва болгаш моол улустун шаг-шаандан бээр бажыг эп-найыралдыг, кожа-хелбээ харын-даа холүй-бүлүй чуртап чораанының чугула хереченин-дир. Бо ийи дылларның аразында мындыг чоок харылзаа чүү дылдарның бот-боттарының байып байдакшынынга база [illegible] болуп турар.

Яков ХЕРТЕК.
Эртем ажылдакчызы

ЫТКА СӨӨК ОКТААНЫ ДЕГ

Эрткен чылдың декабрь 22-де Кызыл хоорайда өөренип турар студентилери болгаш сургуулдары-биле Чеди-Хөл кожууну кээп ужурашкан. Мындыг ужуражылгаларның кол-ла сорулгазы билдингир — өөренип турар уруг-дарыын чагып-сургап каары, оларга бо берге үеде бичии-даа бол, материалдыг дуза көргүзери. Чеди-Хөл база өске кожууннардан чүзү-биле дудаан деп ындыг хевирлиг ажылды чоруткан. Ынчалза-даа материалдыг дуза үлегезинге та кандыг кижилерин тургузуп каан турган чүвези — олар студент болгаш сургуул ургуларга каржы-хажагай болуп, эпчок чаңнагылаан.

Он чеди харлыг Алла Ымбыы биле Изольда Шавылдай Кызылда ПТУ-10-да өөренип турарлар. Бо уруглар Чеди-Хөл кожуунун студент, сургуул бүрүзүнге берип турганы 15 муң рублин алыр дээш оочурлап чеде бээрге, оларның аттары дамзыда-даа чок болган, студент билеттерин көргүзерге, үлекчи херээжен «Силер күрүне хандырылгазында улус-тур силер» дээш чанчаттынгылаан. А ол-ла үеде ургуларның чангыс курсчузу, чангыс суурдан келгени эжи оолга 15 муң рубльди бергеннер. Чүү дээш ургуларны мынчаар ылган турганнары ол? Күрүне хандырылгазы дээрге аъш-чемни-даа халас, идик-хевиндаа бүрүн үндүрүп бээрин ынча дээр эвес чүве бе? ПТУ-10-да сургуулдарга үүгле 7 муң рубль стипендия берип турар, оозун безин үе-шаанда бербес болгулаар.

Алла биле Изольда 15 муң рублик алыр идегелин ышкынгаш, оода үлеп турар аъш-чемин чооглаар кежикке таваржырын муң-не тавырышкан. Ынчалза-даа мында үлекчи херээженнер демги акша үлекчизинден база улуг-ла дээредевес болганнар. Олар эзт, чигир, бир хап спагеттини ургуларга ытка сөөк октап бээри ышкаш, холунче октап бергеннер. Оларның арыннарының ширинни, эриннерин ызыртынып алганы ана хая-даш дег быжыг болган.

Бо-ла-дыр, чеди-хөлчүлерниң Кызылда сургуулдап турар ажы-төлү-биле ужуражылгазы мындыг ыядынчыг чүүлдерлиг болган. Ургуларының чугаазынга үйгузу безин келбээн авазы, Элегес ортумак школазының ажылчыны Вера Биче-ооловна Ымбыы хомудаан сеткилин редакцияга чугаалап чедип кээрге, аная Чеди-Хөл кожуунун чагырга даргазы В. М. Оюнга хомудал бижик кипрерин сүмелээн бис. Кожуун чагырыкчызы та кандыг хемчег алзын, ол дугайында харыыны бээр боор деп идегедивис.

Надежда МОНГУШ.

ЧЕМПИОННАР ИЛЕРЕТТИНГЕН

Тыва Республиканың бирги чери дээш эр, хөрээжен шыдыраачыларның аразынга Чаа чылга үткүштүр эртип турган маргылдаалар доозулган. Эр улустун чемпионадының түннел оюннарынга 12 шыдыраачы киришкен.

Эң сөөлгү шиитпирлиг он бир дугаар салыгда Вячеслав Асатов — Дамбуу Ондарны, Монгуш Адыг-оол — Александр Болдыновту, Александр Борзенко—Седип Аракчааны, Чыртак-оол Оюн — Матпа Хомушкуну түс-тузунда утканнар.

Тиилелге дээш чидиг демиселдің түннелинде В. Асатов, Ч. Оюн оларның ойнап алган саннары деңнелгенде, кайызының-даа тос чартык. 1993 чылда республика чемпионун тодарадыры-биле ол ийи деңнелгенде санныг шыдыраачыларның коэффициентизин судья коллегиязы санап үндүрүптерге, Оюннуң коэффициентизи Асатовтуундан ийи сан ажа берген. Ынчангаш 1993 чылда шыдыраа чемпиону атты Ч. Оюнга тывыскан.

Үшкү черже чеди чартык санныг бирги разрядчы А. Болдынов үнген. Өске арткан шыдыраачыларның канчаар ойнаанын солуннуң хөй санныг номчукчулары сонуургаар боор. Ол мындыг: А. Борзенко —7, М. Адыг-оол — 6,5, М. Хомушку — 6, М. Түлүш, А. Ондар 5,5 саннарны алгылаан.

Бо чылгы шыдыраа маргылдаазы бедик деңнелге эрткен—деп, кол судья В. Бузыкаев байырлыг хаашкын үезинде демдеглээн. Ооң соонда тиилээн шыдыраачыларга шаңнал тыпсыышкынны болган. Тыва Республиканың шыдыраа федерациязының даргазы Мерген Анай-оол маргылдааның бүгү киржикчилеринге байыр чедирип, чүве үүгаалаан, чемпион Ч. Оюнга үүс мун, ийиги черни ээлээн В. Асатовка чеден беш мун, үшкү черже үнген А. Болдыновка 50 муң рубльди тывыскан. Ол ышкаш арткан киржикчилерниң шуптузунга өртектиг белектерни база сөңнээн.

Республиканың шыдыраа маргылдаазынга 8 хөрээжен шыдыраачы ойнаан. Ооң түннелинде М. Донгак, В. Ондар, А. Дамбиева оларның алган саннары алды чартык болуп, деңнелгенинден судья коллегиязы ол үш шыдыраачының коэффициентизин санаптарга, Кызылдың № 2 школазының 10 «в» классының өөреникчизи Аяна Дамбиеваның эң хөй болган. 1993 чылда республика чемпиону атты аная тывыскан. Ийиги, үшкү черлерни Барыын-Хемчик кожуунунуң Кызыл-Мажалык суурда башкы В. Ондар, Кызылдың шыдыраачызы М. Донгак олар дараалаштыр үлешкеннер.

Маргылдаанын байырлыг хаашкынынын үезинде тиилекчи үш шыдыраачыдан аңгыда, өске бүгү киржикчилеринге акша шаңналдарын шыдыраа федерациязындан тывыскан.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.

Шыдыраа

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ЯНВАРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 18.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Мультфильм. 9.20 «Сааскан». 9.40 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.30 Аян-чорукчулар клуву. 11.20 «Бичии сылдысчыгаштар». Түннел концерт. 11.50 «Үнелиг шыгжат». Мультфильм. 12.00 Медээлер. 12.20 Ургуларга фильм. «Питер Пэн». 1-ги сериязы. 13.30 Аннар цириги. 14.15 Мультфильм 14.25 Брейн ринг. 15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.15 Кинофестиваль. 16.35 Сылдыстар шагы. 17.20 «Ужуп чоруур бажын». Мультфильм. 26-гы сериязы. 17.50 Технодром. 18.00 Медээлер. 18.25 «Мир». 18.50 Документилер болгаш салым-хуулар. 19.00 «Анаа-ла Мария дээр». 19.50 Кремль ханазынын артында. 20.30 Буянныг чоруктун сылдыстары. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Автор программазы. 22.20 Фестиваль. 23.20 Улуг улустарга мультфильмнин баштайгы көргүзүү. 23.40 Музыка болгаш ыры конкурузу. 00.50 Париж — Дакар — Париж. Автораллдар. 01.00 Медээлер. 01.20—02.20 МТУ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... Негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилернин үези. 9.00 «Чемпионнарга эртенги чем». 9.30 Чергелешкектер. 9.45 Кадыкшыл. 10.15 «Өскелерге дөмейлешпес кижи». 11.00 Мульти-пульти. «Көзүлбес». 11.10 «Соник—чараа-чечен». 11.25 Депширинин аргалары. 11.40 Россиянын телетеатры. А. Платонов. «Котлован». 13.40 Тараачыннар айтырыы. 14.00 Телесолун. 14.05 «Ыракы Төөн чүк». 14.50 Мульти-пульти. «Ыттар тудукчулары». 14.55 «Дажы, база катап дажы». Уран-чечен телефильм. 10-гу сериязы. 15.50 Оон-моон медээлер. 16.05 Уран-чечен фильм. 17.20 Л-клуб. 18.05 Концерт.

«ТЫВА» канал

18.35 Медээлер. 18.45 «Хереглекчиге канчаар дузалаарыл». 19.05 «Болчак шагы». 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаллар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 264-кү сериязы. 21.15 Манаашкын залы. 22.05 Тайбын болгаш дайын. 22.40 М-трест. 22.55 Он бештин айы. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25 Спортчу карусель. 00.35—00.45 Криминалдыг дынналыглар экраны.

ЯНВАРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55, 9.00, 15.20, 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Мультфильм. 9.30 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 10.20 Концерт. 10.50 Мультфильм. 11.20 «Адиса». 12.00 Медээлер. 12.20 Ургуларга фильм. «Питер Пэн». 2-ги сериязы. 13.30 Бистиң хоорайывысты Смехоград дээр. 14.00 Мультфильмнер. 14.25 Брейн ринг. 15.00 Медээлер. 15.25 Сайгарлыкчы. 16.15 Чаа аттар. Байырлал программазы. 17.15 «Кешка болгаш бизнес». Уран-чечен фильмнин баштайгы көргүзүү. 17.30 Өнчү эзэнин баштайгы билигилери. 17.40 «...Он алды харлыларга чедир болгаш оон-даа өөр назылыларга». Чапсарда — Медээлер. 18.50 Документилер болгаш салым-хуулар. 19.00 «Анаа-ла Мария дээр». Уран-чечен фильм. 19.50 Кинопанорама. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 «Твин Пикс». Уран-чечен фильм. 19-ку сериязы. 23.30 Бөлүк сылдыстар. 22.35 Силерге организастаан ужуражылга. 23.25 Мариинскиде променад. 00.15 Телефильм. 00.35 Концерт. 01.00 Медээлер. 01.20—01.30 Париж — Дакар — Париж автораллдар.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Негеттинип тур... негеттинип тур... 8.30 Ажылгыр кижилернин үези. 9.00 Чоруптаалыңар. 9.10 Манаашкын залы. 10.00 Мульти-пульти. «Ак-көк эниг». 10.20 «Бурган байырлалы». 11.05 Ажыл-ишчи хүннер. 11.50 «Санта-Барбара». Уран-чечен фильм. 264-кү сериязы. 13.35 Тараачыннар айтырыы. 13.55 Чаа шүгүм. 14.40 Мульти-пульти. 14.50 «Дажы, база катап дажы». Уран-чечен телефильм. 11-ги сериязы. 15.45 Оон-моон медээлер. 16.00 «Ногаан школа». 16.30 Телесолун. 16.40 Б. Ахмадуллина.

«ТЫВА» канал

17.30 Телеанонс. 17.45 Медээлер. 17.55 «Чаа чылдын ургуглар балы». 19.00 Медээлер. 19.10 Байырывысты хүлээп алыңар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 «Санта-Барбара». Уран-чечен телефильм. 265-ки сериязы. 21.15 «Кым-даа уттундурбаан». 21.20 Телефильмнин баштайгы көргүзүү. 22.15 «1-ги баштың». 22.40 Хуу коллекция. 23.25 Романстар. 00.00 Медээлер. 00.20 — 00.45 Хүюкталбас Купина.

ЯНВАРЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

8.00, 15.20, 21.20, 00.55 Дамчыдылгалар программазы. 8.05 Эртенги гимнастика. 8.15 Медээлер. 9.50 Рождество. 10.30 Н. Римский-Корсаков. 10.45 Мультфильмнер. 11.10 Хөглүг ядылар. 11.50 «Ико». Мультфильмнин баштайгы көргүзүү. (Аргентина). 13.10 Эдертип көр. 13.50 Дириг амытаннар аймаа. 14.30 Брейн ринг. 15.00 Медээлер. 15.25 Хөглүг программа. 16.40 Музыка-поэтиктиг фантазия. 17.10 Уран-чечен фильм. 19.05 Америка С. М. Таратута-биле. 20.30 Буянныг бөлүк сылдыстар. 20.40 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 Грэммиинин төөгүзү. 21.55 «Твин Пикс». Уран-чечен фильм. 20-ги сериязы. 22.50 Неделяның кижизи. 23.05 Шаңналдар тыпсыышкыны. 23.35 Чарлаг! Чарлаг! 01.00 Медээлер. 01.20 — 03.55 Грэмми-93.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Барымдаалыг фильм. 8.50 «Тоолдан ыдаалы». 9.10 Видеопоэзия. Анна Ахматова. 9.25 «Тенек Лори». Уран-чечен фильм. 1-ги болгаш 2-ги сериялары. 11.25 «Святкн». 11.55 «Оолдар». Уран-чечен фильм. 13.20 Тараачыннар айтырыы. 13.45 «Дажы, база катап дажы». Уран-чечен телефильм. 12-ги сериязы. 14.40 «Садко». Опера. 17.15 «Музыка клазы». 17.30 Пятница санында дисней. «Үнелиг үүлдер дээш суруушкунде». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 18.25 Хүннүн-не байырлал. 18.35 Хөглүг программа. 19.35 Видеофильм. 19.50 Спортчу карусель. 20.00 Медээлер. 20.20 Киномарафон. 22.30 Кежээки салон. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.30 Хөглүг программа. 00.55 Улуг хемчеэлдиг музыка. 01.25 — 01.55 «Суг адаанның сарыг чемези» клуб.

ЯНВАРЬ 8
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

6.40, 15.20 21.20 Дамчыдылгалар программазы. 6.45 Эртенги гимнастика. 6.55 «Күзевейн тур мен». Мультфильм. 7.10 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 7.55 Медээлер. 8.30 Спорт-шанс. 9.00 «Марафон-15» көргүзер. 9.30 «Мир». 10.55 Кремльге Рождество балы. 11.45 Музыка-медээлер программазы. 12.10 Амданнынышкын. 12.25 Чаа чыл программазы. 14.25 Брейн ринг. 15.00 Медээлер. 15.25 «Пеппи Узун Ук». Уран-чечен фильм. 16-гы сериязы. 15.55 Амыдырал болгаш политика. Япония. 16.25 Фигурлуг чүнгулаашкын. Россияның чемпионады. 17.15 «Орус кыш» деп фестивальдың концерттеринде. 18.15 Неделяның чаңгызы. 18.45 Ааскежиктиг таварылга. 19.45 «Коламбия Пикчерс». «Черри Стритте контракт». Үш сериялыг уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүүн бараалгадыр. 1-ги сериязы. 20.20 Тамчыктыг удунар, чаштар! 21.00 Медээлер. 21.30 «Коламбия Пикчерс», «Салым-чолдун хуулгаазыны» деп хөй сериялыг уран-чечен телефильмнин баштайгы көргүзүүн бараалгадыр. 1-ги сериязы. 22.20 «Парга кажан ужуражыр сен...» Телефильм. 22.40 Ужуражышкыннар. 01.00 Париж — Дакар — Париж. Автораллдар. 01.10 — 02.00 Роман-ынакшыл. Р. Виктюк.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.20 Автомиг. 8.25 Фольклор. 8.55 Шулукчу А. Солодовников чүве чугаалаар. 9.25 Шинчилеттинээн Октаргай. 9.55 «Кипятильник» болгаш оондаа ыңай. 10.25 Пилигрим. Россияның Аян-чоруктар бюрозу. 11.10 «Үнүүшкүн». Уран-чечен фильм. 13.20 «Элдеп чиктиг Шаляпин». 14.00 Мульти-пульти. «Амданныг планета». 14.10 «Дажы база катап дажы». Уран-чечен телефильм. Каната, 13-кү сериязы. 15.10 Публицистиг «45» программа. 15.50 Алдын кош-дыргак. 16.25 Кызыгаар чок футбол. 17.20 Дөрбедчинде көпеек. 17.55 Делегейниң улуг циркте-ри. 18.55 Хүннүн-не байырлал. 19.05 Бичиилерниң чугаалары. 19.35 Фильмнин баштайгы көргүзүү. 19.50 Спортчу карусель. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тоолдан ыдаалы». 20.40 «Улуг хоорайның оттары». Уран-чечен фильм. 22.10 «Кинотавра» 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар чугаалап турлар. 00.25—02.36 «Өжээн». Уран-чечен фильм (АКШ).

ХООЧУН МАЛЧЫН АФИМОВ

(Чүргүй-оол Хомушку аттыг ажыл-агыйнын хойжузу Монгалбии Афимовка).

Эрээн шокар чечек частыр
Эзим эдээ делгемнер.
Элбек малын одарлаткан
Эрес малчын Афимов.

Терен сиген хөлбеннээн
Тестиң калбак шынаазы—
Сарааттарны салып турда
Шалып малчын Афимов.

Кылыр ишке тура дүшпес,
Кызымаккай чүткүлдүг,
Кезээде-ле мурнакчы,
Кежээ малчын Афимов.

Алыс чедер түннел дээш,
Амыр-дыжын сагынмас,
Соок кышты хөглүг
уткуур,
Чоргаар малчын Афимов.

Ажылынын дуржулгазын
Аныяктар шингээткен
Хою семис, онча-менди
Хоочун малчын Афимов.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Берт-Даг суур.

КИНО

ЯНВАРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бот тогдынуушкун» 10.00, 12.30, 14.40, 17.00 шактарда; ВИДЕОЗАЛ: «Бичии херечи» 10.30, 13.30, 16.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Карак» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Куруг черде хартыга»